

Grondrechten in de platformeconomie

Janneke Gerards*

Inhoud

1. **Inleiding / 97**
2. **Nieuwe vormen van ruilen, helpen en delen – begripsbepaling / 102**
 - 2.1 **Betekenis van en relaties tussen relevante begrippen / 102**
 - 2.1.1 **‘Elkaar gebruik laten maken van onderbenut potentieel’ / 102**
 - 2.1.1.1 **Goederen en de deeleconomie / 103**
 - 2.1.1.2 **Diensten en de klussen-/klusjeseconomie / 104**
 - 2.1.2 **Controversiële definitie-elementen / 105**
 - 2.1.2.1 **‘Echt’ delen? / 105**
 - 2.1.2.2 **Uitsluiting van commerciële spelers? / 106**
 - 2.1.2.3 **Onderbenut potentieel? / 107**
 - 2.2 **De platformeconomie / 108**
 - 2.2.1 **Hoofdkenmerken van de platformeconomie / 108**
 - 2.2.1.1 **Efficiënte en snelle afstemming van vraag en aanbod / 108**
 - 2.2.1.2 **Reputatie- en beoordelingsmechanismen; ‘delen met vreemden’ / 109**
 - 2.2.1.3 **Driehoeksrelaties: het digitale platform als performatieve derde speler / 112**
 - 2.2.2 **De platformeconomie centraal / 113**
3. **Wat zijn grondrechten? / 115**
 - 3.1 **Categorieën van grondrechten / 115**
 - 3.1.1 **Privacygerelateerde rechten / 116**
 - 3.1.2 **Vrijheidsrechten / 118**
 - 3.1.3 **Gelijkheidsrechten / 118**
 - 3.1.4 **Procedurele grondrechten / 119**
 - 3.2 **Onbepaaldheid, proliferatie en inflatie van grondrechten / 120**
 - 3.3 **Grondrechten in de platformeconomie / 123**

* Prof. mr. J.H. Gerards is hoogleraar fundamentele rechten bij de Universiteit Utrecht. Zie voor meer informatie: www.uu.nl/medewerkers/jhgerards.

- 4. Digitale platformen en grondrechten: positieve gevolgen en risico's / 125**
 - 4.1 Privacygerelateerde rechten / 125
 - 4.1.1 Privacygerelateerde rechten en de platformeconomie: positieve gevolgen / 125
 - 4.1.2 Privacygerelateerde rechten en de platformeconomie: risico's / 127
 - 4.1.2.1 Persoonlijke autonomie, identiteit, integriteit, sociale relaties en reputatie / 127
 - 4.1.2.2 Reputatierechten / 131
 - 4.1.2.3 Persoonsgegevens en informationele privacy / 133
 - 4.1.2.4 Bescherming tegen uitbuiting: sociale grondrechten / 137
 - 4.1.3 Conclusie / 141
 - 4.2 Vrijheidsrechten / 142
 - 4.2.1 Vrijheidsrechten en de platformeconomie: positieve gevolgen / 142
 - 4.2.2 Vrijheidsrechten en de platformeconomie: risico's / 142
 - 4.2.2.1 Vrijheid om informatie te ontvangen / 143
 - 4.2.2.2 Verantwoordelijkheid voor onrechtmatige uitingen / 146
 - 4.2.3 Conclusie / 148
 - 4.3 Gelijkheidsrechten / 149
 - 4.3.1 De platformeconomie, gelijke behandeling en non-discriminatie: positieve gevolgen / 149
 - 4.3.2 De platformeconomie, gelijke behandeling en non-discriminatie: risico's / 150
 - 4.3.2.1 Beoordelingssystemen, profielen en discriminatie / 150
 - 4.3.2.2 Prijsdiscriminatie en microtargeting / 154
 - 4.3.2.3 Indirecte uitsluiting / 157
 - 4.3.3 Conclusie / 158
 - 4.4 Procedurele rechten / 159
 - 4.4.1 Platformisering van geschilbeslechting en Online Dispute Resolution (ODR) / 160
 - 4.4.1.1 Toegang tot het recht, ADR en ODR – positieve gevolgen en voorwaarden / 160
 - 4.4.1.2 ODR-platformen die geschilbeslechting faciliteren / 163
 - 4.4.1.3 ODR-platformen die via algoritmes beslissingen nemen / 166
 - 4.4.2 Bewijspositie en de equality of arms / 168
 - 4.4.3 Conclusie / 170
- 5. Conclusies / 171**
- 6. Literatuur / 177**

1. Inleiding

Ruilen, helpen en delen: het is van alle tijden.¹ We kennen allemaal de voorbeelden: even naar de burens lopen voor een kopje suiker, kinderkleertjes doorgeven aan de ouders van een net geboren kindje, een dubbel gekregen boek ruilen tegen een ander, helpen bij iemands verhuizing, iemand uit de brand helpen als de computer is vastgelopen. Soms is dat helpen of delen belangeloos, soms is het gebaseerd op een zekere (verwachting van) reciprociteit, maar hoe dan ook: iedereen doet het.

Toch is er iets gaande in deze bekende, vertrouwde wereld. De manier waarop we ruilen, helpen en delen is in de afgelopen twintig jaar snel veranderd, en op hun beurt beïnvloeden die veranderingen onze markteconomie en onze samenleving op een ongekende manier. Er worden allerlei noemers gebruikt om de veranderingen te vatten. Vaak wordt bijvoorbeeld gesproken van de ‘deeleconomie’ of de ‘collaboratieve economie’; anderen hebben het over de ‘on-demand’-economie, de ‘gig’-economie of de ‘kluseconomie’.² Die nieuwe noemers staan voor iets wat innovatie-experts hebben aangeduid als een ‘doorbraakinnovatie’,³ of als een revolutionaire, disruptieve ontwikkeling.⁴ Maar waarin schuilt dan het radicale van die vernieuwing?

Vernieuwing is allereerst gelegen in de tussenkomst van een intermediair: een platform.⁵ Steeds vaker bieden mensen overbodig geworden spullen aan *via een internetportal*. Mensen vermelden *op een website* dat ze een auto of boormachine beschikbaar hebben; andere mensen maken daarvan gebruik. Mensen zonder eigen auto die ergens naartoe willen gaan vragen *via een app* of iemand (al dan niet tegen een wederdienst of betaling) bereid is ze te vervoeren. Mensen lenen *via een digitaal platform* hun woning uit aan toeristen enzovoort.

De tussenkomst van platformen is als zodanig niet nieuw. Al heel lang bestaat natuurlijk de mogelijkheid om op prikborden bij het lokale winkelcentrum een briefje op te hangen met gevraagde of aangeboden goederen of diensten, om te adverteren in de krant, of om boeken in

-
- 1 Hatzopoulos 2018, p. 1; Smink e.a. 2018, p. 200; Frenken e.a. 2017, p. 26; Leong & Belzer 2017, p. 1285.
 - 2 Zie voor deze en talrijke andere begrippen hierna, par. 2.1.
 - 3 Frenken 2016, p. 3.
 - 4 Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 1; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 121; Schmidt 2017, p. 11.
 - 5 Zie bijv. Leong & Belzer 2017, p. 1285. Zie hierover, met nadere bronvermeldingen, par. 2.2.1.

een openbare bibliotheek te zetten.⁶ Voor de echt radicale vernieuwing zorgt vooral de combinatie met een tweede fenomeen, en dat is de inzet van digitale technologieën door de hedendaagse platformen.⁷ Digitale platformen hebben een veel breder bereik dan het lokale prikbord of de bibliotheek; het verlenen van diensten of het doorgeven van spullen is letterlijk grenzeloos geworden.⁸ En bovendien: waar een prikbord niet meer dan een passief doorgeefluik is, kunnen digitale platformen door de inzet van algoritmes en door slimme beoordelingssystemen een eigen, actieve en zelfstandige rol spelen.⁹ Door supersnelle analyse van grote hoeveelheden data kan een platform in een mum van tijd helpen om te bepalen welke diensten of goederen beschikbaar zijn, welke passen bij de wensen van degene die erom vraagt, en welke tegenprestatie eventueel moet worden geboden. Bovendien kan de in een platform ingebouwde technologie ervoor zorgen dat betrouwbaarheidsanalyses worden uitgevoerd en dat een transactie soepel en zonder veel gedoe tot stand komt, ook al kennen gebruikers elkaar niet.¹⁰ Tel daarbij op de grote beschikbaarheid van internet en smartphones en de aantrekkelijke, intuïtief vormgegeven interfaces van webpagina's en apps, en de snelle opkomst van digitale platformen voor ruilen, delen en helpen wordt verklaarbaar, net als het potentieel voor radicale vernieuwing.

Dat ruilen, helpen en delen via digitale platformen in opkomst is, is inmiddels wel gebleken. Weliswaar ontbreken nauwkeurige cijfers,¹¹ maar duidelijk is dat sprake is van een stormachtige groei.¹² Een Eurobarometer uit 2018 laat zien dat bijna een kwart van de Europeanen en een derde van de Nederlanders ooit gebruik heeft gemaakt van een digitaal platform voor dienstverlening, zoals het laten uitvoeren van klusjes, het (ver)

-
6. Vgl. bijv. Koolhoven 2015a, p. 991; Schor 2014, p. 3.
 7. Zie hierover nader, met bronvermeldingen, par. 2.2.1.
 8. Veel (maar lang niet alle) commerciële platformen die in Nederland opereren zijn dan ook gevestigd in het buitenland; zie Smink e.a. 2018, p. 201.
 9. Vgl. ook Koolhoven 2015a, p. 992.
 10. Zie hiervoor nader par. 2.2.1.2.
 11. Dit komt vooral doordat niet alle platformen gegevens bekendmaken over hun groei en er veel verschillende definities zijn van de platformeconomie; het doet er voor de cijfers bijvoorbeeld nogal toe of een website voor het verkopen van spullen (zoals Marktplaats) wordt beschouwd als een voorbeeld van de deeleconomie of niet; Frenken e.a. 2017, p. 13. Zie in vergelijkbare zin voor dienstverlening De Stefano 2016, p. 472.
 12. Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 18; Frenken e.a. 2017, p. 13. Zie ook Flash Eurobarometer 2018, p. 6, 11, 13. Het gaat dan vooral om de sectoren vervoer (bijvoorbeeld autodelen of gebruikmaken van een vervoersdienst) en accommodatie (bijvoorbeeld een appartement huren).

huren van een vakantieappartement of het gebruik van een taxidienst.¹³ Het gebruik van digitale platformen voor het ruilen van spullen, zoals Marktplaats of eBay, is in die cijfers niet eens meegenomen. In enquêtes tonen gebruikers zich bovendien overwegend positief over de beschikbaarheid en werking van platformen.¹⁴ Het ligt dan ook voor de hand om aan te nemen dat digitale platformen in moderne samenlevingen een steeds grotere rol zullen gaan spelen en dat de klassieke markteconomie steeds verder 'platformiseert'.¹⁵

Zoals wel vaker het geval is bij de opkomst van nieuwe fenomenen, roept de snelle groei van digitale platformen de nodige controverse op. Enerzijds zijn er gebruikers, wetenschappers, beleidsmakers en politici die de nieuwe vormen van ruilen, helpen en delen met enthousiasme omarmen. Het grootste voordeel dat zij zien is dat digitale platformen het heel gemakkelijk maken om onderbenut potentieel in te zetten. De zelden gebruikte verticuteermachine voor het gazon, de auto die het grootste deel van de week stilstaat, het talent om mooie wenskaarten te knutselen: door de beschikbaarheid van platformen kan er veel slimmer en efficiënter gebruik van worden gemaakt.¹⁶ Op zijn beurt kan dat leiden tot een duurzamere samenleving, grotere solidariteit, betere participatie en een laagdrempeliger toegang tot maatschappelijke goederen.¹⁷ De welvaartsvoordelen zijn dus aanzienlijk.¹⁸ Volgens anderen gaat er achter mooie termen als die van de 'deeleconomie' echter een 'ugly truth' schuil, of toch in ieder geval een complexe werkelijkheid.¹⁹ Om transacties tot stand te kunnen brengen worden persoonsgegevens op grote schaal verzameld en gedeeld; platformen achten zich vaak niet verantwoordelijk voor belangrijke zaken als kwaliteit of arbeidsvoorwaarden; het is moeilijk vat te krijgen op de weinig transparante werkwijze van platformen; beoordelingssystemen kunnen discriminatie in de hand werken; de leefbaarheid van buurten wordt aangetast als op steeds gro-

13. Flash Eurobarometer 2018, p. 4. Hetzelfde rapport laat overigens zien dat het aanbieden van diensten via platformen een veel minder hoge vlucht heeft genomen; zie p. 9. Dit blijkt voor Nederland ook uit Ter Weel e.a. 2018, p. 27, waar blijkt dat in 2017 slechts ongeveer 0,4% van de beroepsbevolking momenteel 'platformwerker' was; van hen was twee derde minder dan 20 uur per week actief.

14. Flash Eurobarometer 2018, p. 27 e.v.

15. Zie over het groeipotentieel nader bijv. Ter Weel e.a. 2018, p. 37. Zie voor het begrip 'platformisering' bijv. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 51.

16. Bijv. Frenken e.a. 2017, p. 32; Leong & Belzer 2017, p. 1286; Schor 2014, p. 5-6.

17. Zie bijv. Hatzopoulos 2018, p. 3; Frenken e.a. 2017, p. 32; Europese Commissie 2016, p. 4; Ranchordas 2016a, p. 107; Rogers 2015, p. 86 e.v.

18. Vgl. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 23 e.v. en p. 139 e.v.; Koopman, Mitchell & Thierer 2015, p. 531.

19. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 22 e.v.; Ranchordas 2016b, p. 650; zie ook Leighton 2016, p. 860 en Schor 2014 ('While some of the platforms present a gentle face to the world, they can also be ruthless', p. 4).

tere schaal woningen aan toeristen worden verhuurd via platformen; de verkeersveiligheid lijdt onder de druk die ‘leenchauffeurs’ en maaltijdbezorgers ervaren om zo veel mogelijk mensen zo snel mogelijk te bedienen; de arbeidscondities van mensen die hun diensten via platformen verlenen worden onvoldoende gecontroleerd; platformen verdringen bestaande marktspelers enzovoort.²⁰

De opkomst van digitale platformen is daarmee een belangrijk, maar ook een complex fenomeen. Dat blijkt des te meer als concreter wordt gekeken naar de juridische gevolgen.²¹ Die gevolgen kunnen consumentenrechtelijk of aansprakelijkheidsrechtelijk van aard zijn, bijvoorbeeld als sprake is van gebrekkige dienstverlening of als een uitgeleende boormachine kapot wordt terugbezorgd.²² Ze kunnen een arbeidsrechtelijk karakter hebben, bijvoorbeeld als het gaat om de arbeidsvoorwaarden bij het verlenen van schoonmaak- of bezorgdiensten via platformen,²³ of mededingingsrechtelijk, zoals bij de vraag hoe markttoegang voor platformen moet worden geregeld of wat er moet gebeuren als platformen bestaande economische spelers de markt uitprijzen.²⁴ De gevolgen kunnen ook bestuursrechtelijk zijn, bijvoorbeeld bij het verlenen van publieke diensten via internettoepassingen of als het gaat om de vraag of vergunningen nodig zijn voor diensten die worden aangeboden.²⁵ Discussies over dergelijke juridische consequenties worden op allerlei fora al gevoerd en er zijn talrijke beleidsstukken beschikbaar waarin daaraan aandacht wordt besteed.²⁶ Minder belangstelling is er tot dusver echter voor een ander juridisch vraagstuk, namelijk de vraag naar de mogelijke gevolgen van de nieuwe vormen van ruilen, helpen en delen voor de grondrechten.²⁷ Op zichzelf wordt in diverse stukken opgemerkt dat die gevolgen er kunnen zijn. Gewezen wordt bijvoorbeeld op risico’s van discriminatie of op consequenties voor de bescherming van persoons-

20. Bijv. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 139-140; Smink e.a. 2018, p. 204; Frenken e.a. 2017, p. 32 e.v.; Europese Commissie 2016, p. 4; Frenken 2016, p. 8-12; Ranchordas 2016a, p. 110; Ranchordas 2016b, p. 650; Scholtz 2016, p. 3.

21. Zie voor een overzicht bijvoorbeeld Europese Commissie 2016 en (voor de noordelijke landen) Dølvik & Jesnes 2018, p. 15 e.v.

22. Zie bijv. Hatzopoulos 2018, p. 21 e.v.; Koopman, Mitchell & Thierer 2015, p. 5 e.v.; Tjong Tjin Tai 2018, p. 836 e.v.

23. Zie bijv. Bennaars 2018, p. 10 e.v.; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 90.

24. Zie bijv. Hatzopoulos 2018, p. 21 e.v. en p. 103 e.v.; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 91-92; Frenken e.a. 2017.

25. Vgl. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 90-91; Ranchordas 2019b, p. 13-14.

26. Zie voor een goed overzicht van relevante EU-regelgeving en beleidsstukken bijv. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 96 e.v.

27. Zie ook Natour 2016, p. 319.

gegevens.²⁸ Tegelijkertijd bestaat er de nodige onduidelijkheid over de vraag welke grondrechten nu precies worden geraakt door de opkomst van de platformeconomie, hoe groot die consequenties eigenlijk zijn en in hoeverre het recht er een antwoord op geeft.

Dit preadvies beoogt dit kennishiaat te vullen door de gevolgen van de opkomst van digitale platformen voor de grondrechten in brede zin te verkennen. Om dat te kunnen doen, is het allereerst nodig om de focus van dit preadvies op de ‘platformeconomie’ nader toe te lichten. Dit gebeurt hierna in paragraaf 2, waarbij het begrip ‘platformeconomie’ wordt uitgelegd en het wordt onderscheiden van een aantal andere begrippen die worden gebruikt om de nieuwe vormen van delen, ruilen en helpen af te dekken, zoals de deeleconomie en de kluseconomie.

Vervolgens is het nuttig om kort aandacht te besteden aan de betekenis van het grondrechtenconcept, vooral ook om te kunnen bepalen wat precies kan worden aangeduid als een grondrechtelijk relevante consequentie van de platformeconomie. In paragraaf 3 zal daarom worden ingegaan op de betekenis van grondrechten en op de manier waarop zij kunnen worden afgebakend.

Op basis van de keuzes die in deze eerste twee paragrafen zijn gemaakt, wordt in paragraaf 4 vervolgens een overzicht gegeven van de grondrechtenconsequenties van de opkomst van digitale platformen. De weergegeven verkenning is daarbij primair gebaseerd op een onderzoek van sociaalwetenschappelijke en rechtswetenschappelijke literatuur over de al geconstateerde of te verwachten gevolgen van de platformeconomie; deze gevolgen zijn vervolgens geanalyseerd en geduid in het licht van de bekende juridische grondrechtencodificaties en grondrechtendoctrines. De resultaten van dat onderzoek worden gepresenteerd voor vier categorieën van grondrechten, namelijk privacygerelateerde rechten (paragraaf 4.1), vrijheidsrechten (paragraaf 4.2), gelijkheidsrechten (paragraaf 4.3) en procedurele rechten (paragraaf 4.4). Per categorie van rechten wordt daarbij aangeduid hoe de opkomst van de digitale platformen ze kan raken, zowel in positieve als in negatieve zin, en in hoeverre dit juridische vragen oplevert die relevant kunnen zijn voor rechterlijke procedures, regulering en beleidsvorming. Op die manier beoogt dit preadvies een basis te bieden voor een bredere discussie over de juridische impact van de opkomst van digitale platformen, waarin ook de grondrechten een belangrijke rol spelen.

28. Zie bijv. Van Dijck, Poell & De Waal 2018 en 2016; Natour 2016; ShareNL 2015.

2. Nieuwe vormen van ruilen, helpen en delen – begripsbepaling

Er is een bonte verzameling begrippen beschikbaar om de nieuwe vormen van ruilen, helpen en delen af te dekken. In de inleiding zijn al een paar voorbeelden genoemd, maar er zijn er nog veel meer. Gesproken wordt wel van de collaboratieve economie, de deeleconomie, de klusjeseconomie, de ‘product-dienst’-economie, de ‘op-afroep-economie’, de tweedehandseconomie, de ‘peer-to-peer’-economie of de ‘gig’-economie.²⁹ Al die begrippen houden verband met elkaar, maar ze dekken steeds weer net verschillende economische en maatschappelijke fenomenen af.³⁰ Afhankelijk van de focus op de ene of de andere categorie kunnen er bovendien andere juridische vragen opkomen; zo zullen arbeidsrechtelijke kwesties relevant zijn als onder de deeleconomie ook dienstverlening wordt begrepen, maar niet als wordt aangenomen dat de deeleconomie beperkt is tot het ruilen van goederen. Om de consequenties van de verschillende nieuwe economische vormen voor de grondrechten te kunnen duiden, is het daarom nodig om enige ordening aan te brengen in de verschillende begrippen en daarin een keuze te maken.

De betekenis van en de relaties tussen de verschillende relevante begrippen zullen hierna dan ook worden toegelicht in paragraaf 2.1. Daarbij zal eerst het accent liggen op een aantal punten waarover betrekkelijk veel consensus bestaat (paragraaf 2.1.1) en zullen daarna enkele controverses worden besproken (paragraaf 2.1.2). Vervolgens wordt in paragraaf 2.2 ingegaan op de specifieke betekenis van digitale platformen en wordt uitgelegd waarom in dit preadvies het begrip ‘platformeconomie’ centraal staat.

2.1 Betekenis van en relaties tussen relevante begrippen

2.1.1 ‘Elkaar gebruik laten maken van onderbenut potentieel’

Gemeenschappelijk aan alle hiervoor genoemde begrippen voor de fenomenen helpen, ruilen en delen is dat ze ervan uitgaan dat personen elkaar gebruik laten maken van onderbenut potentieel.³¹ Er wordt geen

29. Vrijwel iedere analyse begint dan ook wel met de mededeling dat er geen algemeen geaccepteerde definitie is van al deze fenomenen; zie voor enkele voorbeelden uit vele Hatzopoulos 2018, p. 4; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 84; Frenken e.a. 2017, p. 22; Frenken & Schor 2017, p. 4; Dølvik & Jesnes 2017, p. 11; Aloisi 2016, p. 654; Daunoriené e.a. 2015, p. 837; Schor 2014, p. 2.

30. Hatzopoulos 2018, p. 4.

31. Bennaars 2018, p. 8; Bex e.a. 2018, p. 11; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 85; Frenken e.a. 2017, p. 23; Frenken 2016, p. 4; Ranchordas 2016a, p. 102. In de context van EU-beleid wordt meestal gesproken van ‘tijdelijk gebruik’; zie Cauffman & Smits 2016, p. 905; Europese Commissie 2016, p. 3.

nieuwe capaciteit gecreëerd en er worden geen nieuwe goederen geproduceerd; het gaat om het efficiënter gebruiken van dingen, tijd en talenten die er toch al zijn.³² In overkoepelende zin wordt hierbij wel gesproken van de ‘collaboratieve economie’.³³ Een andere koepelterm is die van de ‘toegangseconomie’, wat betekent dat de economie zo is ingericht dat iedereen op elk moment toegang heeft tot bepaalde diensten en goederen.³⁴ Niet zozeer eigendom of overdracht staat daarbij centraal, maar gebruik – ‘we just want to access stuff when we need it’.³⁵

2.1.1.1 Goederen en de deeleconomie

Het ‘elkaar gebruik laten maken van onderbenut potentieel’ kan allereerst goederen betreffen.³⁶ Volgens veel wetenschappers en rapporten duidt de *deeleconomie* specifiek op de situatie waarin ‘twee of meer mensen de baten kunnen genieten van het bezit van een ding’.^{37,38} Goed passend bij deze definitie van ‘delen’ is bijvoorbeeld de mogelijkheid van het uitlenen van spullen die iemand zelf even niet nodig heeft, zoals een boormachine, een auto of een racefiets. Dat kan in Nederland bijvoorbeeld via SnappCar, WeGo of MyWheels als het gaat om auto’s;³⁹ het (uit)lenen van spullen als een boormachine of fiets kan bijvoorbeeld gebeuren via HeelNederlanddeelt. Bij het delen van zaken kan het ook gaan om het tijdelijk laten bewonen van een appartement of kamer door anderen. Airbnb is een bekend voorbeeld van een platform dat tijdelijke verhuur van woningen mogelijk maakt, terwijl werkplekken kunnen worden gedeeld via platformen als Desktoday.⁴⁰

De deeleconomie omvat daarnaast volgens veel auteurs de ‘tweedehands-economie’, waarbij consumenten elkaar via een platform spullen verkopen of dingen met elkaar ruilen.⁴¹ Op zichzelf past verkopen of ruilen niet

32. Vgl. Puschmann & Alt 2016, p. 95.

33. Hatzopoulos 2018; Dølvik & Jesnes 2017, p. 11; Cauffman & Smits 2016, p. 905; ShareNL 2015, p. 11.

34. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 85; Frenken e.a. 2017, p. 26. Vgl. ook Cauffman & Smits 2016, p. 905.

35. Scholz 2014. Vgl. ook Hatzopoulos 2018, p. 13-14.

36. Zie voor de hier gemaakte tweedeling tussen goederen en diensten ook Dølvik & Jesnes 2017, p. 12.

37. Daunorienė e.a. 2015, p. 837.

38. Zie bijv. Bennaars 2018, p. 8; Frenken 2016, p. 4; Frenken e.a. 2017, p. 23. Sommige onderzoekers zien niettemin juist de ‘deeleconomie’ als een overkoepelende term en vatten hieronder ook het verlenen van diensten; bijv. Dølvik & Jesnes 2017, p. 9; Natour 2016, p. 315; Puschmann & Alt 2016, p. 95; Thierer e.a. 2016, p. 834; Dillahunt & Malone 2015, p. 2.

39. Zie nader Frenken e.a. 2017, p. 79 e.v.

40. Zie bijv. Schor 2014, p. 3-4.

41. Frenken e.a. 2017, p. 25; Frenken 2016, p. 5.

zo goed bij het fenomeen van delen, omdat bij delen normaal gesproken geen eigendomsoverdracht plaatsvindt. De tweedehandseconomie wordt niettemin vaak tot de deeleconomie gerekend omdat ook hier het effect is dat onderbenut potentieel beter wordt ingezet; een overbodig geworden kledingstuk, boek of koelkast krijgt immers een tweede leven. Ook dit ‘delen’ gebeurt in toenemende mate via algemene digitale platformen, zoals Marktplaats of Ebay, of via specifiekere platformen, zoals Etsy, waar het gaat om handgemaakte kleding of cadeaus, of Krijgdekleertjes voor kinderkleding of speelgoed.

Tot slot stellen sommigen dat ook de zogenaamde ‘product-dienst’-economie deel uitmaakt van de deeleconomie.⁴² Daarbij heeft een onderneming bepaalde zaken in eigendom, zoals een vergaderruimte, fietsen of auto’s, en kunnen mensen daarvan via een platform of een abbonnementensysteem gebruikmaken, bijvoorbeeld bij Seats2Meat, GreenWheels, Car2Go of OV-fiets.⁴³ Het aspect van ‘delen’ is daarbij duidelijk minder sterk, net als het aspect van het gebruiken van onderbenut potentieel. Wel worden in dit soort systemen bepaalde gebruiksgoederen of ruimtes zo effectief mogelijk benut.

2.1.1.2 Diensten en de klussen-/klusjeseconomie

Bij de deeleconomie gaat het dus primair om *ruilen* en *delen*, maar de nieuwe economie strekt zich ook uit tot *helpen*, oftewel dienstverlening. Voorbeelden hiervan zijn het voor iemand koken (bijvoorbeeld via ShareDnD of Thuisafgehaald),⁴⁴ een lamp ophangen (bijvoorbeeld via Peerby, TaskRabbit of Werkspot) of schoonmaken (denk aan Helpling);⁴⁵ het bezorgen van pizza’s of andere maaltijden (bijvoorbeeld via Deliveroo, UberEats of Thuisbezorgd); het verlenen van zorg of vrijwilligerswerk (bijvoorbeeld via Zorgvoorelkaar of NLvoorelkaar); of het vervoeren van mensen van de ene plek naar de andere (waarbij alternatieve taxidiensten Uber en Lyft de geijkte voorbeelden zijn).⁴⁶ Sommigen scharen ook het uitwisselen van diensten onder de deeleconomie, maar de meeste wetenschappers vinden dat te weinig precies, omdat het hier niet gaat om

42. Idem.

43. Vgl. Frenken e.a. 2017, p. 78.

44. Zie over ShareDnD nader Frenken e.a. 2017, p. 60 e.v. Voorheen heette dit platform AirDnD, maar vanwege de mogelijke verwarring met woningdeelplatform Airbnb is de naam veranderd; zie <http://www.deeleconomiein nederland.nl/deeleconomie-startup-airdnd-wordt-sharednd/>. Van Eijk e.a. 2015 gaan in hun studie verder in op Thuisafgehaald.

45. Zie nader Frenken e.a. 2017, p. 43 e.v.

46. Vgl. Sminck e.a. 2018.

delen. Zij geven hieraan dan ook liever een andere, specifiekere term mee. Veelgebruikt in Nederland is vooral de term *klussen- of klusjeseconomie*,⁴⁷ maar er wordt ook gebruikgemaakt van uit het Engels afkomstige termen als de ‘gig-economie’⁴⁸ en de ‘on-demand’-economie,⁴⁹ of, vertaald naar het Nederlands, de ‘op-afroep’-economie.⁵⁰

2.1.2 Controversiële definitie-elementen

2.1.2.1 ‘Echt’ delen?

De literatuur over de definitie van de ‘deeleconomie’ of de ‘klusjeseconomie’ laat de nodige meningsverschillen zien. Een eerste controversieel punt betreft de vraag of van een werkelijk collaboratieve economie sprake kan zijn als er een (financiële) tegenprestatie wordt gevraagd voor verleende diensten of voor het uitlenen van spullen. Er zijn wetenschappers die stellen dat in dat geval geen sprake is van ‘echt delen’ of echt gezamenlijk gebruik.⁵¹ Het verkopen van spullen via Marktplaats zou alleen al om die reden niet binnen het bereik van de notie van de deeleconomie vallen,⁵² maar het kosteloos uitlenen daarvan via HeelNederlanddeelt bijvoorbeeld wel.⁵³ Ook het verlenen van diensten tegen betaling, zoals bij taxiplatforms Uber en Lyft of bezorgdienst Thuisbezorgd, vallen in deze

47. Bennaars 2018, p. 8; Smink e.a. 2018; Ter Weel e.a. 2018, p. 5; Frenken e.a. 2017, p. 24; Frenken 2016, p. 5; De Stefano 2016, p. 471. Binnen de term ‘klussen-/klusjeseconomie’ zijn ook weer allerlei verdere indelingen denkbaar; zie daarvoor Ter Weel e.a. 2018, p. 5; Dølvik & Jesnes 2017, p. 28; Schmidt 2017, p. 3; Aloisi 2016, p. 660-661; De Stefano 2016, p. 473-474. Een nuttig nader onderscheid dat in deze literatuur wordt gemaakt is dat tussen ‘crowd work’ (werk dat digitaal/online en daarmee wereldwijd kan worden uitgevoerd, zoals het taggen van foto’s; overigens zijn er ook auteurs die daarbinnen weer onderscheiden tussen ‘cloud work’ en ‘crowd work’ – Schmidt 2017, p. 5) en ‘work on demand via app’ of ‘gig work’ (werk dat ‘live’/offline en daarmee lokaal moet worden uitgevoerd, zoals een taxirit, maar dat wel via een platform wordt aangeboden).

48. Bennaars 2018, p. 8; Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002; Frenken & Schor 2017, p. 6.

49. Bennaars 2018, p. 8; Frenken & Schor 2017, p. 5; ShareNL 2015, p. 10; genoemd wordt ook wel een ‘on-demand service economy’ (Scholtz 2016, p. 2) of een ‘on-demand personal services economy’ (Frenken & Schor 2017, p. 5), omdat de ‘on-demand’-economie als zodanig soms ook wel gelijk wordt gesteld met de deeleconomie en dan dus alleen het delen van zaken betreft.

50. Frenken 2016, p. 5.

51. Ranchordas 2019b, p. 5 en 8; Ranchordas 2016a, p. 105 en 109. Vgl. ook Hatzopoulos 2018, p. 5; Frenken & Schor 2017, p. 4; Schor 2014, p. 6.

52. Sommigen noemen dit soort commercieel gebruik wel ‘share-washing’, omdat het dan wel deelt in het positieve imago van de deeleconomie (‘sharing economy’); vgl. Schor 2017, p. 264.

53. Volgens Hatzopoulos valt het overdragen van eigendom zelfs niet binnen de koepel-categorie van de collaboratieve economie; Hatzopoulos 2018, p. 7.

lezing buiten de definitie van de collaboratieve economie, net als abonnementensystemen zoals die van GreenWheels of Netflix.⁵⁴

Anderen hebben juist aangegeven dat het voor de definitie niet van belang is of er een winstoogmerk bestaat of dat sprake is van een tegenprestatie – alleen het hierboven weergegeven aspect van het ‘elkaar gebruik laten maken van onderbenut potentieel’ is relevant.⁵⁵ De marktdynamiek is inmiddels namelijk zodanig dat er vrijwel altijd enige economische waarde wordt gegenereerd door het gebruik van deelplatformen.⁵⁶ Of de collaboratieve economie werkelijk leidt tot een ‘sociale transformatie’ en een afkeer van kapitalisme, staat daardoor volgens critici te bezien. Zij vinden dan ook dat het motief van ‘echt delen’ niet relevant zou moeten zijn bij het bepalen van de maatschappelijke en juridische consequenties van de diverse ontwikkelingen.⁵⁷

2.1.2.2 Uitsluiting van commerciële spelers?

Een tweede discussie betreft de vraag of de collaboratieve economie moet worden gedefinieerd als een zogenaamde ‘peer-to-peer’- (of p2p-) of ‘consumer-to-consumer’- (c2c-)economie, waarbij altijd sprake is van transacties tussen gelijken, namelijk tussen natuurlijke personen (professionals en/of consumenten).⁵⁸ Heel vaak is van zo’n p2p-situatie inderdaad sprake.⁵⁹ Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn bij het uitlenen van apparaten of het verkopen van tweedehandsspullen via internet, net als bij dienstverlening binnen coöperaties of het ondersteunen van andere

54. Schor 2017, p. 267; Ranchordas 2016a, p. 109. Platformen als Facebook of andere informatie-uitwisselingsplatformen zouden dan binnen deze definitie kunnen vallen, maar via de advertentiesystemen en andere methoden worden daar toch vaak indirecte revenuen gegenereerd; vgl. Van Eijk e.a. 2015, p. 13. Dat maakt deze platformen moeilijk inpasbaar in de hierboven genoemde begrippen.

55. Bijv. Thierer e.a. 2016, p. 834; ShareNL 2015, p. 14. Gebleken is ook wel dat maar een minderheid van de gebruikers het gratis uitwisselen van diensten ziet als een voordeel van dienstenplatformen; zie Flash Eurobarometer 2018, p. 34.

56. Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 37; zij wijzen op een forum als Gebiedonline als een van de weinige uitzonderingen hierop.

57. Schor 2014, p. 6-7; het begrip ‘deeleconomie’ wordt inmiddels dan ook bekritiseerd vanwege het feit dat de positieve connotatie van solidariteit en gezamenlijkheid geen recht doet aan de veel meer commerciële werkelijkheid; zie Dølvik & Jesnes 2017, p. 11.

58. Hatzopoulos 2018, p. 7; Frenken e.a. 2017, p. 25; Schor 2017, p. 267; Europese Commissie 2016, p. 3; ShareNL 2015, p. 17. Zie ook Scholtz 2016, p. 2, die in dit verband spreekt van de ‘peer economy’.

59. Vgl. Cauffman & Smits 2016, p. 905.

zzp-ers via broodfondsen.⁶⁰ Tegelijkertijd zijn er nogal wat varianten waarbij de goederen of diensten door of via een onderneming worden gedeeld. Voorbeelden zijn GreenWheels en OV-fiets, waarbij de deelauto's respectievelijk deelfietsen niet het eigendom zijn van een natuurlijke persoon, maar van een onderneming. In zo'n systeem is dus sprake van een 'business-to-consumer'- of 'b2c'-relatie.⁶¹ Waar sommige wetenschappers en beleidsmakers aannemen dat ook die relaties binnen het bereik van de collaboratieve economie vallen,⁶² is dat volgens anderen niet zo; b2c-modellen lijken daarvoor te veel op wat in de 'oude' economie ook al mogelijk is.⁶³ Deze controversie maakt dat de collaboratieve economie moeilijk te duiden is in termen van relaties tussen bepaalde partijen.⁶⁴

2.1.2.3 Onderbenut potentieel?

Een laatste discussie betreft de precieze betekenis in de gemeenschappelijke definitie van het gebruik van 'onderbenut' potentieel. Dat definitielement betekent dat bij het creëren van nieuwe capaciteit niet kan worden gesproken van een manifestatie van de collaboratieve economie. Maar wanneer is nu echt sprake van nieuwe capaciteit? Is dat bijvoorbeeld het geval als GreenWheels een aantal nieuwe auto's aanschaft om aan de groeiende vraag naar autodeling te kunnen voldoen? En is dat aan de orde als mensen niet langer alleen extra diensten verlenen in hun vrije tijd, maar er hun primaire inkomstenbron uit halen, zoals het geval kan zijn bij taxiplatforms als Uber of Lyft of bij bezorgdiensten zoals Deliveroo of UberEats?⁶⁵ Zelfs als die vragen positief worden beantwoord, valt op dat dit soort platformen in een meerderheid van artikelen en rapporten worden gepresenteerd als schoolvoorbeelden van de deel- of op-afroep-economie. Zelfs deze relatief oncontroversiële definitiefactor is daardoor niet goed bruikbaar als manier om de ontwikkelingen rondom ruilen, helpen en delen goed af te bakenen.

60. Frenken e.a. 2017, p. 25; ShareNL 2015, p. 11. Broodfondsen zijn coöperaties waarbij zzp-ers elkaar ondersteunen door een maandelijkse inleg te betalen ten behoeve van een maandelijkse betaling bij ziekte of arbeidsongeschiktheid; zie nader bijv. www.broodfonds.nl.

61. Vgl. Schor 2017, p. 267.

62. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 85.

63. Schor 2017, p. 267; ShareNL 2015, p. 17.

64. Doménech-Pascual 2016, p. 718.

65. Frenken e.a. 2017, p. 23.

2.2 De platformeconomie

2.2.1 Hoofdkenmerken van de platformeconomie

Gelet op de hiervoor besproken controverses wordt in dit preadvies gekozen voor een ander begrip, namelijk dat van de platformeconomie.⁶⁶ De reden daarvoor is dat juist de beschikbaarheid van platformen in belangrijke mate kan verklaren waarom het ruilen, helpen en delen in de ‘nieuwe’ economie zo’n hoge vlucht heeft kunnen nemen en waarom in dit verband wordt gesproken van een radicale en disruptieve vernieuwing die ook juridisch gezien betekenisvol is.⁶⁷ Een korte bespreking van drie hoofdkenmerken van de platformeconomie kan dit laten zien; het gaat dan om de mogelijkheden om via technologie vraag en aanbod op elkaar af te stemmen en te personaliseren; om de betekenis van reputatie- en beoordelingsmechanismen; en om de aanwezigheid van een platform als derde speler in een driehoeksrelatie.

2.2.1.1 Efficiënte en snelle afstemming van vraag en aanbod

Om goed en effectief te kunnen functioneren maken digitale platformen gebruik van complexe en inmiddels alomtegenwoordige technologieën zoals algoritmische analyses van grote hoeveelheden gegevens (big data).⁶⁸ Via een algoritme kan het platform razendsnel selecteren welke diensten of goederen beschikbaar zijn, welke passen bij de wensen van een gebruiker en welke prijs daarvoor moet worden gevraagd.⁶⁹ Het aanbod kan daardoor helemaal worden gepersonaliseerd en kan zo nauw aansluiten op het – eveneens door het platform geïdentificeerde – profiel

66. Zie diepgaand en uitgebreid Hatzopoulos 2018 en Van Dijck, Poell & De Waal 2018 en 2016; de laatsten spreken overigens van de *platformsamenleving* (‘platform society’) om te laten zien hoe diepgaand en verstrekkend de invloed van platformen is. Zie over het begrip platformeconomie verder Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1000 e.v.; Dølvik & Jesnes 2017, p. 11; Frenken e.a. 2017, p. 223; Schmidt 2017.

67. Uiteraard zijn er meer verklaringen; zie daarvoor nader bijv. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 82-83, die ook wijzen op factoren als urbanisatie en de ‘val’ van conventionele economische modellen.

68. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 9-10 en 33-37; Hatzopoulos 2018, p. 11; Pesole e.a. 2018, p. 7; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 107; Schmidt 2017, p. 11. Zie over de werking van algoritmische analyses van big data nader Vetzto, Gerards & Nehmelman 2018, p. 14 e.v. en Custers 2017, p. 29 e.v.

69. Wagner & Eidenmüller 2019; Ter Weel e.a. 2018, p. 7; Bar-Gill 2018, p. 1. In de woorden van Van Dijck, Poell en De Waal gaat het hierbij om ‘dataficatie’, dus het traceren van sociale interactie en het interpreteren en voorspellen daarvan, en om ‘selectie’, dus het bepalen van de relevantie van bepaalde informatie; zie nader Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 39 e.v. resp. p. 50 e.v.; zie ook Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 33-46. Hierbij wordt veel gebruikgemaakt van de mogelijkheid van algoritmes om correlaties te ontdekken in grote hoeveelheden data en op basis daarvan profielen te creëren; zie nader King & Forder 2016; Schermer 2011, p. 45.

van de gebruiker.⁷⁰ Bovendien kunnen algoritmes allerlei omslachtige controles snel uitvoeren, zoals identificatie van een aanbieder of echtheid van een aangeboden product.⁷¹ Zelfs geschilbeslechtsprocedures kunnen door inzet van kunstmatige intelligentie in veel gevallen grotendeels digitaal worden ondersteund.⁷² Al deze technologie en dit proces van ‘dataficatie’ zijn voor gebruikers bijna onzichtbaar. Toegang tot de aangeboden goederen en diensten wordt immers geboden via gebruiksvriendelijke webinterfaces en apps, die vrijwel iedereen tegenwoordig gemakkelijk kan gebruiken via een computer, tablet of smartphone.⁷³ De inzet van kunstmatige intelligentie is ook voor de platformen zelf een groot voordeel, omdat transactiekosten zoals zoekkosten, contractkosten en controlekosten erdoor worden geminimaliseerd en er – zeker voor commerciële platformen – grote winsten kunnen worden behaald als per geslaagde transactie een kleine commissie aan het platform wordt betaald.⁷⁴ Deze combinatie van factoren maakt de inzet van digitale platformen heel aantrekkelijk en verklaart in belangrijke mate de snelle opkomst ervan.⁷⁵

2.2.1.2 Reputatie- en beoordelingsmechanismen; ‘delen met vreemden’

Een tweede belangrijke functie van de inzet van digitale technologieën is dat die ruilen en delen met en helpen van vreemden mogelijk maken (‘stranger sharing’).⁷⁶ Traditiegetrouw worden spullen vooral uitgeleend en diensten verleend aan vrienden, familieleden, burens en bekenden. Dat is ook wel begrijpelijk.⁷⁷ Als iemand haar dure racefiets uitleent, zal zij er op willen kunnen vertrouwen dat de lener er zorgvuldig mee zal omgaan; die inschatting gaat gemakkelijker als zij de lener kent.⁷⁸ En als iemand aanbiedt om te helpen met het installeren van een lastig programma op de computer of met het doen van de belastingaangifte, dan zal dat veiliger aanvoelen als die persoon de reputatie heeft betrouwbaar en zorgvuldig te zijn. Voor sociale en economische interacties is vertrouwen

70. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 41-42; Hatzopoulos 2018, p. 11; Schmidt 2017, p. 11.

71. Frenken e.a. 2017, p. 28.

72. Zie daarover nader par. 4.4.1.

73. Frenken e.a. 2017, p. 27.

74. Smink e.a. 2018, p. 200; Frenken e.a. 2017, p. 27; Schmidt 2017, p. 11; Koopman, Mitchell & Thierer 2015, p. 540-541.

75. Vgl. Smink e.a. 2018, p. 200.

76. Hatzopoulos 2018, p. 1; Ter Weel e.a. 2018, p. 9; Frenken e.a. 2017, p. 26; Dillahunt & Malone 2015, p. 3; Schor 2014, p. 7.

77. Zie voor het achterliggende economische mechanisme bijv. Tadelis 2016, p. 325; Frenken e.a. 2017, p. 27.

78. In de economie wordt in dit verband gesproken van informatie-(a)symmetrie; zie bijv. Thierer e.a. 2016, p. 832-833.

dus essentieel.⁷⁹ Bij ruilen, helpen en delen via digitale platformen is het ogenschijnlijk een stuk lastiger om dit soort vertrouwen op te wekken. De partijen kennen elkaar immers lang niet altijd en ook de klassieke ‘mond-tot-mond’-reclame werkt niet.⁸⁰ Dat het toch aantrekkelijk is om via platformen transacties tot stand te brengen, komt doordat digitale platformen andere mechanismen kunnen gebruiken om vertrouwen te creëren.⁸¹ Het gaat hierbij om verificatiesystemen en om reputatie- en beoordelingsmechanismen.⁸²

Verificatiesystemen kunnen helpen om te checken of een aanbieder of afnemer ‘echt’ en betrouwbaar is.⁸³ Meestal worden dergelijke systemen ingezet door een platform dat als een actieve intermediair fungeert en dat ervoor zorgt dat alleen die partijen gebruik kunnen maken van het systeem die op kwaliteit en betrouwbaarheid zijn gescreend en die waar nodig zijn gecertificeerd.⁸⁴ Vaak wordt bovendien informatie beschikbaar gesteld over het individuele profiel van een gebruiker om zijn ‘echtheid’ te kunnen inschatten of te kunnen controleren.⁸⁵

Reputatie- en beoordelingsmechanismen kunnen worden ingezet aan beide kanten van een transactie en ze kunnen verschillende aspecten van de transactie betreffen.⁸⁶ Bij het uitlenen van een camera kan de gebruikende partij bijvoorbeeld een oordeel geven over de betrouwbaarheid van degene die de camera heeft uitgeleend (en die hem eerder terug bleek te willen hebben dan was afgesproken), maar ook over de kwaliteit van de camera (die veel minder goed was dan op het platform stond aangekondigd). Andersom kan de uitlener een oordeel geven over de lener,

79. Ranchordas 2018b, p. 128; Thierer e.a. 2016, p. 835.

80. Al kan dat natuurlijk wel, bijvoorbeeld bij platformen die alleen binnen een bewoners- of vriendengroep of binnen een kleine coöperatie worden gebruikt. Zie over ‘word-of-mouth’ (WOM)-communicatie nader o.m. Balaji, Khong & Chong 2017, p. 528.

81. Ranchordas 2019b, p. 18-20; Ranchordas 2018a, p. 129; Europese Commissie 2016, p. 4-5; Doménech-Pascual 2016, p. 718; Tadelis 2016, p. 322; Thierer e.a. 2016, p. 841; Koopman, Mitchell & Thierer 2015, p. 541; Schor 2014, p. 7.

82. Ranchordas 2016a, p. 105; ShareNL 2015, p. 24. Op dit punt lopen de eerste en de tweede verklaring overigens in elkaar over, want deze systemen worden op hun beurt aangestuurd via algoritmes.

83. Ranchordas 2019b, p. 24; Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 77; ShareNL 2015, p. 24. Een voorbeeld van een platform waarbij daadwerkelijk van certificering gebruik wordt gemaakt is Helpling, waar aanbieders van schoonmaakdiensten alleen worden aanvaard als ze aan de relevante eisen voldoen; zie Frenken e.a. 2017, p. 43.

84. Moerel & Van der Wolk 2017, p. 45; Thierer e.a. 2016, p. 860.

85. Zie Ranchordas 2018a, p. 130 e.v.; ACM 2017, p. 10; Leong & Belzer 2017, p. 1287.

86. Het gaat hier om peer-to-peer-reputatiesystemen; zie Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 43; Leong & Belzer 2017, p. 1288; Tadelis 2016, p. 328; Thierer e.a. 2016, p. 864. Zie voor een heel aantal voorbeelden van verschillende systemen ook ACM 2017, p. 5-6.

bijvoorbeeld als de lener de camera heeft beschadigd of hem niet op tijd terug heeft gebracht.⁸⁷ Soms gebeurt dit via een simpel systeem van het toedelen van sterren of cijfers, wat het geven van een beoordeling heel laagdrempelig maakt, maar vaak wordt ook verwacht dat korte recensies worden geschreven.⁸⁸ Daarnaast werken veel platformen met uitgebreide en zichtbare gebruikersprofielen waarbij informatie wordt gegeven over de aanbieders van bepaalde goederen en diensten, vaak voorzien van een naam en foto en van de nodige persoonlijke informatie. Al die informatie en beoordelingen maken het voor gebruikers van een platform heel gemakkelijk om een inschatting te maken van de betrouwbaarheid en kwaliteit van bepaalde aanbieders of afnemers.⁸⁹ Daardoor is het risico van het delen met of helpen van een wildvreemde beheersbaar geworden. Als het bijvoorbeeld gaat om het huren van een appartement via Airbnb, kan iemand afgaan op informatie over de verhuurder die blijkt uit diens profiel en op wat anderen al hebben gezegd over de staat van onderhoud, de verzorging, de bereikbaarheid etc.⁹⁰ En als het erom gaat een lange autorit te maken met een onbekende chauffeur, kan een gebruiker van Blablacar het prettig vinden dat de chauffeur op haar profielfoto vriendelijk oogt en dat de beoordelingen laten zien dat ze andere mensen zonder mankeren naar de juiste bestemming heeft gebracht.

Digitale verificatie-, beoordelings- en reputatiemechanismen lijken dus op de mechanismen die in de fysieke wereld maken dat mensen besluiten om iemand te helpen of een ding uit te lenen, om een bepaald product te kopen of om met een bepaalde aanbieder van een dienst in zee te gaan.⁹¹ Bovendien zijn profielen, beoordelingen en recensies via een webinterface of app gemakkelijk aan te maken, goed raadpleegbaar en direct inzichtelijk.⁹² Ook deze factor verklaart daarom in belangrijke mate waarom digitale platformen een zo hoge vlucht hebben kunnen

87. Zie bijv. Citron & Pasquale 2014, p. 3. Overigens wordt een volledig tweezijdig systeem, waarbij zowel de verkoper/dienstverlener als de koper/dienstafnemer wordt beoordeeld, lang niet altijd gebruikt; of het zinvol is om dat te doen hangt af van de aard van de dienst of van de zaak waar een transactie betrekking op heeft; zie nader Tadelis 2016, p. 328-329.

88. Zie ACM 2017, p. 10; Leong & Belzer 2017, p. 1287; Ranchordas 2018b, p. 130 e.v.

89. Ter Weel e.a. 2018, p. 9; Schoenbaum 2016, p. 11. Vgl. ook Ranchordas 2019b, p. 20 en p. 33; zij legt uit dat dit vooral belangrijk is bij 'experience goods', waarvan de kwaliteit moeilijk op voorhand is in te schatten.

90. Vgl. Schoenbaum 2016, p. 11: het gaat erom dat de transacties op deze manier weer meer persoonlijk worden gemaakt.

91. Ranchordas 2018a, p. 127 e.v.; Thierer e.a. 2016, p. 868-869.

92. Ranchordas 2018a, p. 132; Schmidt 2017, p. 12.

nemen: het aangaan van transacties met vreemden is kinderlijk eenvoudig geworden.⁹³

2.2.1.3 Driehoeksrelaties: het digitale platform als performatieve derde speler

Een derde hoofdkenmerk van de platformeconomie is gelegen in het gegeven dat bij het delen, helpen en ruilen per definitie een derde speler is betrokken, waardoor er een driehoeksverhouding ontstaat.⁹⁴ Het platform levert immers ten minste de infrastructuur die nodig is om te intermedieren tussen aanbieder en afnemer.⁹⁵ Juristen breken zich het hoofd over de vraag hoe zij deze rol van digitale platformen precies moeten duiden. Moeten zij worden gezien als een passief ‘prikbord’ zonder daadwerkelijke functie, of als een actieve tussenpersoon of bemiddelaar die informatie zou moeten geven over, bijvoorbeeld, verzekeraarbaarheid, risico’s of juridische consequenties van tekortkoming in de nakoming?⁹⁶ Spelen platformen zoals Uber of Deliveroo alleen een relatief neutrale en faciliterende rol in het bewerkstelligen van een transactie tussen twee partijen over dienstverlening, of moeten ze worden gezien als (een nieuw soort) werkgever of opdrachtgever?⁹⁷ Kunnen platformen verantwoordelijk worden gehouden voor overlast of gebrekkige sociale cohesie door grootschalige verhuur van appartementen of voor schadelijke uitingen die door gebruikers via een platform worden gedaan?⁹⁸ Het antwoord op

93. Schmidt 2017, p. 12; Koopman, Mitchell & Thierer 2015, p. 542-543. Uit de Flash Eurobarometer 2018 blijkt dat 60% van de Europese gebruikers juist de beschikbaarheid van ratings en reviews ziet als een van de grote voordelen van een platform (p. 4). Zie ook Ranchordas 2018a, p. 132, die aangeeft dat Amerikaans onderzoek laat zien dat 82% van de consumenten recensies leest om te beslissen welk hotel, restaurant of elektronisch product ze zullen kiezen. Deze mechanismen werken overigens lang niet altijd goed, wat ze kwetsbaar kan maken; zie Ranchordas 2019b, p. 23-24; Ranchordas 2018a, p. 129 e.v.; Tadelis 2016, p. 333 e.v. Dit maakt ook dat nogal wat mensen toch wantrouwend staan tegenover deze beoordelingsmechanismen; zie Flash Eurobarometer 2018, p. 4 en 41 en ACM 2017, p. 6.

94. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1003; Dølvik & Jesnes 2017, p. 13; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 85; Schmidt 2017, p. 10; Aloisi 2016, p. 656; Europese Commissie 2016, p. 3. Ook andere driehoeksrelaties zijn overigens wel omschreven. Zo spreekt Ranchordas van een relatie tussen 1) de consument-aanbieder en de consument-consument; 2) het platform; en 3) een onderbenut materieel of immaterieel goed (een huis, een auto, vrije tijd) (Ranchordas 2016a, p. 106). Omdat het onderbenutte materiële of immateriële goed geheel passief is, wordt dit in de in dit preadvies gedefinieerde driehoeksrelatie achterwege gelaten en wordt alleen gefocust op de actieve partijen (dus a) de aanbieder; b) de afnemer of gebruiker en c) het platform)).

95. Schmidt 2017, p. 10.

96. Vgl. Bennaars 2018, p. 10-11; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 104; Schmidt 2017, p. 10. Zie ook HR 16 oktober 2015, ECLI:NL:HR:2015:3099 (*Duinzigt*).

97. Vgl. Bennaars 2018, p. 11; Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1003 e.v.; Schmidt 2017, p. 10.

98. Vgl. Bennaars 2018, p. 14.

veel van die vragen is nog onduidelijk, maar het enkele feit dat ze er zijn laat wel zien dat platformen een zekere rol spelen.⁹⁹ Weliswaar varieert de precieze invloed per platform en context, maar het is een feit dat de platformexploitanten bepalen welke vormen van kunstmatige intelligentie worden ingezet om het platform goed te laten functioneren, hoe en welke data daarvoor worden verzameld en doorzocht, en hoe de digitale interface vorm krijgt die maakt dat aanbieders en afnemers er gebruik van maken.¹⁰⁰ De platformen stemmen vervolgens via hun algoritmen vraag en aanbod op elkaar af, zorgen voor goed inzetbare gebruikersprofielen en gepersonaliseerde aanbiedingen, en maken reputatiebeoordelingen toegankelijk. Daardoor spelen platformen ten minste een modererende en vaak zelfs een performatieve rol, waardoor ze in de verhouding tussen aanbieders en afnemers een factor van grote betekenis zijn geworden.¹⁰¹

2.2.2 De platformeconomie centraal

De hierboven besproken kenmerken maken samen dat de opkomst van digitale platformen een daadwerkelijke economische, maatschappelijke en juridische vernieuwing teweegbrengt. Gelet daarop staan digitale platformen in dit preadvies centraal. Een bijkomend voordeel van de keuze voor het begrip ‘platformeconomie’ in plaats van voor begrippen als ‘deeleconomie’ of ‘collaboratieve economie’ is dat een aantal van de in paragraaf 2.1.2 besproken controversiële definitie-elementen wordt vermeden.¹⁰² Zo is het niet noodzakelijk om te definiëren wat er nu precies benut wordt (een goed of een dienst) en evenmin wie dat goed of die dienst aanbiedt (een natuurlijk persoon, een privaatrechtelijke rechtspersoon of een overheidsorgaan).¹⁰³ Ook is niet van belang of er wel of niet een tegenprestatie in de vorm van geld wordt geleverd, net zomin

99. Zie Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 44.

100. Schmidt 2017, p. 10.

101. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 24 en 45.

102. Strikt genomen zou het nog correcter en vollediger zijn om, met Van Dijck, Poell en De Waal, te spreken over de ‘platformsamenleving’ in plaats van de platformeconomie, omdat de invloed van platformen veel verder strekt dan de economie alleen (Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 2: ‘Platforms (...) do not *cause* a revolution; instead, they are gradually infiltrating in, and converging with, the (offline, legacy) institutions and practices through which democratic societies are organized.’). Omdat aanvankelijk was aangekondigd dat de vergadering van de Vereniging voor Burgerlijk Recht waarvoor dit preadvies is geschreven zich specifiek zou richten op de deeleconomie, is er echter voor gekozen om niet te ver van de economie af te dwalen. De hier gegeven voorbeelden en analyses zijn veelal beperkt tot economisch relevante vraagstukken. Vragen rondom, bijvoorbeeld, de effecten van platformisering voor het kiesrecht of voor de institutionele inrichting van democratische systemen komen daarom niet aan bod.

103. Vgl. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1001.

als of daadwerkelijk sprake is van gebruik van onderbenut potentieel.¹⁰⁴ Relevant is alleen dat een digitaal platform wordt ingezet om interactie, samenwerking en uitwisseling mogelijk te maken. Een digitaal platform is daarbij te definiëren als een ‘technologische, economische en sociaal-culturele infrastructuur voor het faciliteren en organiseren van online sociaal en economisch verkeer tussen gebruikers en aanbieders, met (gebruikers)data als brandstof’.¹⁰⁵ Platformen verkopen dus zelf geen goederen en ze verlenen geen diensten; het zijn primair intermediairs die een modererende of performatieve rol spelen in het realiseren van transacties tussen andere partijen.¹⁰⁶

Het begrip ‘platformeconomie’ loopt daarmee dus niet helemaal parallel met dat van de collaboratieve economie.¹⁰⁷ Enerzijds is de notie van de platformeconomie veel breder, juist doordat niet wordt gekeken naar het al dan niet commerciële doel van de platformen, naar wat er via een platform wordt uitgewisseld of naar de aard van de betrokken partijen.¹⁰⁸ Ook crowdfundingdiensten,¹⁰⁹ ‘filesharing’-diensten en informatieuitwisseling via sociale media kunnen daardoor bijvoorbeeld worden gezien als platformdiensten, terwijl zij meestal niet tot de collaboratieve economie worden gerekend.¹¹⁰ Het voordeel van een dergelijke ruime definitie is dat rekening wordt gehouden met het gegeven dat digitale platformen als Facebook, LinkedIn, YouTube, Twitter, Netflix, Spotify of Instagram voor de economie en de samenleving van buitengewoon belang zijn geworden.

104. Sommige auteurs onderscheiden binnen de platformeconomie wel weer tussen commercieel en niet-commercieel gedreven platformen; zie Schmidt 2017, p. 9. Vanwege het doel van dit preadvies is dit onderscheid echter van ondergeschikt belang in vergelijking met de kenmerken die de twee typen gemeenschappelijk hebben.
105. Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 11; zie ook Frenken e.a. 2017, p. 22 en voor een nadere, Engelstalige uitwerking ook Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 31 e.v. Burri en Heeger-Hertter geven een iets eenvoudiger definitie: ‘Platformeconomie verwijst naar een bedrijfsmodel waar vraag naar en aanbod van goederen en/of diensten via een online platform bij elkaar worden gebracht’ (Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1001).
106. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 44-46; Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 10; Ranchordas 2016a, p. 104.
107. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1001; ShareNL 2015, p. 16.
108. Sommige auteurs doen dat wel, bijvoorbeeld door binnen de platformeconomie nader onderscheid te maken tussen commerciële en niet-commerciële platformen; zie Schmidt 2017, p. 9. Voor het doel van dit preadvies is dat onderscheid echter niet zo relevant, omdat beide typen platformen zich nog steeds kenmerken door verzameling, analyse en gebruik van gebruikersdata en -profielen en de genoemde driehoeksverhouding voor beide typen platformen tot juridisch relevante vragen kan leiden.
109. Zie uitgebreid Lenz 2016; hij spreekt in dit verband van ‘peer-to-peer lending’, waarbij een platform in feite de taak overneemt van een bank om te intermediëren tussen investeerders en een start-up of project. Zie ook het overzicht van platformen bij Schmidt 2017, p. 6.
110. Hatzopoulos 2018, p. 7-8; Frenken & Schor 2017, p. 4; Schor 2017, p. 266; Van Eijk e.a. 2015, p. 10 e.v.

Deze platformen maken het immers mogelijk om niet-tastbare goederen, met name informatie in de vorm van nieuws, foto's, films, gevoelens, video's, vacatures etc., te delen met een veelheid van andere mensen en om die informatie te 'vermarkten'.¹¹¹ Daarbij hebben ze een grote invloed, al is het maar omdat traditionele aanbieders van informatie (zoals kranten, uitgevers, videoproducenten of uitzendbureaus) hierdoor concurrentie hebben gekregen en hun eigen marktstrategieën volledig op de nieuwe werkelijkheid hebben moeten aanpassen.¹¹² Ook genereren veel informatievoorzieningsplatformen (al dan niet indirect) reclame-inkomsten, ook al hoeft er voor bepaalde diensten niet te worden betaald (zoals bij de informatieuitwisseling via Facebook, LinkedIn of YouTube).¹¹³ Voor de platformeconomie zijn deze spelers dus van groot belang.

Tegelijkertijd is de hier gehanteerde definitie van de platformeconomie smaller dan die van de collaboratieve economie. 'Klassieke', fysieke vormen van helpen, ruilen en delen worden er namelijk niet door afgedekt, ook al kan ook bij die vormen sprake zijn van het elkaar gebruik laten maken van onderbenut potentieel.¹¹⁴ Bovendien vallen niet-digitale uitdrukkingen van de collaboratieve economie, zoals het delen van werkplaatsen of ateliers via een fysiek datumlijstje of het aanbieden van goederen via een prikbord of krantenberichtje, niet onder de platformeconomie en komen zij in dit preadvies dan ook niet aan bod.¹¹⁵ In plaats daarvan staan digitale platformen als intermediair tussen gebruikers centraal.

3. Wat zijn grondrechten?

3.1 Categorieën van grondrechten

Om te kunnen beoordelen of en op welke manier grondrechten in de platformeconomie worden geraakt, is het nodig om te bepalen wat grondrechten nu eigenlijk zijn.¹¹⁶ Een eenvoudig en helder, maar beperkt antwoord op die vraag is dat het gaat om de rechten die als grondrechten zijn erkend door middel van codificatie in internationale verdragsinstru-

111. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 37 e.v. en (specifiek als het gaat om nieuwsvoorziening) p. 59 e.v.; Schmidt 2017, p. 6; Ranchordas 2016a, p. 104.

112. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 60 e.v.

113. Sommige platformen laten rechtstreeks reclames zien, andere maken het door koppeling aan andere platformen (zoals socialemediaplatform Facebook) mogelijk dat gebruikersdata worden doorgegeven die invloed hebben op het advertentiebeleid van die platformen; zie Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 61; Bar-Gill 2018, p. 3.

114. Vgl. Schor 2014, p. 3.

115. Ter Weel e.a. 2018, p. 1; Van Eijk e.a. 2015, p. 11.

116. Zie nader ook Gerards 2014.

menten en in de Grondwet.¹¹⁷ Een complexer, maar vollediger antwoord is dat het gaat om manifestaties of verfijningen van kernwaarden die wezenlijk worden gevonden voor mensen om een goed leven te kunnen leiden.¹¹⁸ Dat is de definitie die in dit preadvies wordt gekozen. Een korte bespreking van vier categorieën van grondrechten – privacyrechten, vrijheidsrechten, gelijkheidsrechten en procedurele rechten – kan de relatie tussen kernwaarden en grondrechten verduidelijken.¹¹⁹

3.1.1 *Privacygerelateerde rechten*

De brede categorie van de aan privacy gerelateerde rechten is nauw verbonden met verschillende kernwaarden, in het bijzonder met de menselijke waardigheid, de persoonlijke autonomie, de fysieke en geestelijke integriteit, en de eigen en de sociale identiteit.¹²⁰ Heel kort en grof samengevat houden die kernwaarden in dat moet worden gerespecteerd dat mensen zijn wie ze (willen) zijn, omdat ze allemaal als mens hun eigen waarde hebben.¹²¹ Typische voorbeelden van rechten die nauw met deze kernwaarden samenhangen zijn het persoonlijkheidsrecht,¹²² het recht op respect voor de persoonlijke leefomgeving (zoals de eigen woning), het recht op bescherming van persoonsgegevens,¹²³ rechten die te maken hebben met lichamelijke en geestelijke integriteit,¹²⁴ de bescherming van eer en goede naam,¹²⁵ en de gewetensvrijheid¹²⁶. Het gaat bij

117. Vgl. Hannum 2016, p. 412; Nickel 2007, p. 93 e.v.

118. Hierover bestaat een zeer uitgebreide literatuur, zowel in het recht als in de ethiek; zie voor een recent literatuuroverzicht bijv. Göbel 2019 en zie eerder onder meer Nickel 2007, p. 138 e.v. Zie over de relatie tussen geschreven en ongeschreven grondrechtelijke beginselen ook Gerards 2013a, p. 15-28.

119. Uiteraard zijn veel andere indelingen denkbaar en kan de hier gekozen indeling controverser oproepen omdat die veel verschillende rechten samenbrengt onder een beperkt aantal noemers. Toch is hiervoor gekozen in verband met de beperkte omvang van dit preadvies: de indeling in vier categorieën maakt het gemakkelijker om in par. 4 te kunnen beoordelen wat de grondrechtenconsequenties zijn van de deeleconomie. Zie voor een soortgelijke indeling ook Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018. De hiernavolgende bespreking is mede gebaseerd op de bespreking die in hoofdstuk II van dat boek is gegeven.

120. Vgl. ook Burbergs 2013.

121. Nader Göbel 2019; Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 53 e.v.; Koops e.a. 2017. Zie klassiek ook Warren & Brandeis 1890, p. 193-220. Er zijn nog tal van andere definities mogelijk; zie daarover, met nadere bronvermeldingen, Koops 2019, p. 534.

122. Zie nader Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 57-58; Janssen 2003; Nehmelman 2002.

123. Zie bijv. Koops e.a. 2017. Overigens geven zij aan dat dit recht ook nauw is verbonden met de andere, meer externe dimensie van privacy; zie daarvoor ook Koops 2019, p. 536.

124. Zie daarover nader bijv. Loof & Klaassen 2020 en Vonk 2019. Zie algemener ook Greer, Gerards & Slowe 2018, p. 330 en Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 71-72.

125. Zie uitgebreid Smet 2010; zie specifiek voor het EVRM ook Smet 2020.

126. Zie Vermeulen & Van Roosmalen 2018; Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 54 en 59-60; Evans 2001, p. 72.

deze rechten primair om ‘interne’ aspecten van het mens-zijn en van de eigen persoonlijkheid, die moeten worden beschermd tegen inmenging en bemoeienis door anderen.¹²⁷ Minstens zo belangrijk zijn meer externe en op sociale identiteit gerichte aspecten van de persoonlijke levenssfeer, die gaan over de interactie met anderen.¹²⁸ Concrete uitwerkingen daarvan zijn het recht op respect voor het gezinsleven of het recht om te huwen,¹²⁹ en het recht om relaties met de buitenwereld aan te gaan, zowel in het privéleven als in de werksfeer.¹³⁰

Onder de brede categorie van privacygerelateerde rechten kan in de tweede plaats een aantal rechten worden ondergebracht die kunnen worden gezien als voorwaardenscheppend voor de uitoefening van de hiervoor genoemde kernwaarden. Het ultieme voorbeeld is het recht op leven: als dit recht niet effectief wordt beschermd, is het op geen enkele manier mogelijk om een van de andere genoemde rechten te kunnen uitoefenen en om waarden als die van menselijke waardigheid of autonomie te kunnen verwezenlijken. Hetzelfde geldt voor ‘sociale’ grondrechten zoals het recht op water en voedsel, het recht op goede arbeidsomstandigheden, het recht op een bestaansminimum of het recht op een toegankelijke gezondheidszorg.¹³¹ Als dergelijke basisvoorwaarden onvoldoende worden vervuld, is het niet mogelijk (of in ieder geval minder gemakkelijk) om een menswaardig leven te kunnen leiden waarbinnen autonome keuzes mogelijk zijn.¹³²

127. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 53 e.v.; Koops e.a. noemen dit de as van de ‘freedom to be let alone’ (Koops e.a. 2017, p. 566). Zie ook Koops 2019, p. 535.

128. Koops e.a. duiden dit aan als de as van de ‘freedom to self-development’ (Koops e.a. 2017, p. 566); zie ook Koops 2019, p. 535, waar hij spreekt van de dimensie van maatschappelijke contexten en sociale interactie.

129. Koops e.a. rekenen dit recht dan ook tot het privéleven (Koops e.a. 2017, p. 521 e.v.). Het EHRM is hierin in het algemeen preciezer en maakt onderscheid tussen privé- en gezinsleven; tegenwoordig beschouwt het bijvoorbeeld het recht om partnerschappen aan te gaan met mensen van gelijk geslacht als onderdeel van het recht op respect voor het gezinsleven, terwijl het dit aspect eerder tot het privéleven rekende (zie bijv. Forder 2020; De Vries 2018); beide aspecten maken echter onderdeel uit van één en dezelfde EVRM-bepaling, namelijk art. 8. Ditzelfde geldt voor de corresponderende bepaling in art. 7 van het EU-Grondrechtenhandvest.

130. Het EHRM heeft dit nadrukkelijk erkend als onderdeel van het recht op respect voor de persoonlijke levenssfeer zoals beschermd door art. 8 EVRM; zie nader en met bronvermeldingen Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 70.

131. Het onderscheid tussen sociale en klassieke grondrechten is grotendeels achterhaald en zal hier daarom niet scherp worden gemaakt; in plaats daarvan wordt juist de onderlinge samenhang tussen deze rechten benadrukt. Zie voor een uitgebreide nadere analyse op dit punt o.m. Leijten 2018; zie korter Gerards 2013a, p. 3-6.

132. Vgl. de ‘Vance’-conceptie van sociale rechten; zie daarover Nickel 2007, p. 139 e.v.

3.1.2 *Vrijheidsrechten*

Vrijheidsrechten hebben eveneens een sterke relatie met de hierboven benoemde kernwaarden, maar zij betreffen sterker het externe aspect: zij zien erop dat individuen onbelemmerd uitdrukking kunnen geven aan hun eigen identiteit.¹³³ Zo zorgt de vrijheid van meningsuiting ervoor dat mensen hun eigen opvattingen of gevoelens kunnen delen met anderen, terwijl de godsdienstvrijheid ruimte laat om een bepaalde geloofsovertuiging (of juist het ontbreken daarvan) actief te belijden en uit te dragen. De verenigingsvrijheid laat toe dat mensen samenkomen met gelijkgestemden, terwijl de demonstratievrijheid betrekking heeft op het op bepaalde manieren kenbaar maken van bepaalde opvattingen aan de buitenwereld, bijvoorbeeld via een mars of het meedragen van paraplu's. De bewegingsvrijheid en het 'habeas corpus'-recht maken het mogelijk om zich ongehinderd te verplaatsen; het eigendomsrecht laat toe dat mensen zelf kunnen bepalen wat ze met hun spullen doen. Het kiesrecht maakt het mogelijk dat mensen vrij kunnen kiezen wie hen zal vertegenwoordigen bij het maken van wetgeving en beleid enzovoort.

Deze voorbeelden laten zien dat de vrijheidsrechten van groot belang zijn voor de persoonlijke autonomie, de eigen identiteit en de menselijke waardigheid, maar daartoe is hun waarde niet beperkt. De vrije uitwisseling van standpunten en ideeën, de toegang tot informatie, een ruime verenigingsvrijheid, de mogelijkheid om ongehinderd een stem te kunnen uitbrengen op een bepaalde kandidaat tijdens de verkiezingen, de mogelijkheid om petitie te kunnen indienen: dat alles is essentieel om een democratische rechtsstaat goed te laten functioneren en om ruimte te laten voor debat en de confrontatie van verschillende opvattingen en ideeën.¹³⁴ Vrijheidsrechten houden dus ook verband met kernwaarden als rechtsstatelijkheid, pluralisme en democratie.¹³⁵

3.1.3 *Gelijkheidsrechten*

Vertrekpunt van de gelijkheidsrechten is de kernwaarde van gelijkwaardigheid.¹³⁶ De behoeften, kwaliteiten, wensen of talenten van ieder mens

133. Zie bijv. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 92; Nieuwenhuis 2013, p. 91.

134. Idem.

135. Bijv. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 92; Nieuwenhuis 2013, p. 92. Ook het EHRM heeft deze relatie uitdrukkelijk gelegd; zie nader bijv. Gerards 2019, p. 64-67.

136. Zie onder meer Rawls 1971 (herdrukte versie 1997), p. 186. Een gerelateerde notie is te vinden in een klassieke frase van Dworkin, die wijst op het recht 'to be treated with equal concern and respect' (Dworkin 1977, p. 227). Dit betekent onder meer dat ieders belangen op een gelijke manier moeten worden gewogen; zie Benn 1967 (herdrukt in 1997), p. 114-115.

zijn anders, maar die verschillen mogen niet maken dat sommige mensen of groepen van mensen als ‘minderwaardig’ worden behandeld.¹³⁷ Iedereen heeft het recht om op gelijke voet aan de samenleving, de economie en de arbeidsmarkt deel te nemen (inclusiviteit) en het is niet aanvaardbaar om groepen of personen zonder goede reden uit te sluiten van de toegang tot belangrijke maatschappelijke goederen (toegankelijkheid).¹³⁸ Op dit punt bestaat er een nauwe relatie met de hiervoor genoemde kernwaarden van menselijke waardigheid, autonomie, identiteit en integriteit. Het ontbreken van gelijkwaardige en inclusieve toegang tot belangrijke voorzieningen maakt het immers moeilijk om aan die kernwaarden tegemoet te komen.

De noties van gelijkwaardigheid, inclusiviteit en toegankelijkheid betekenen niet dat mensen altijd volledig gelijk moeten worden behandeld. Er kunnen goede redenen zijn om rekening te houden met de verschillen tussen mensen of de situaties waarin ze zich bevinden. Ongelijke behandeling kan zelfs ‘eerlijker’ zijn dan gelijke behandeling als daarmee beter tegemoet wordt gekomen aan de individuele wensen, behoeften of capaciteiten.¹³⁹ Als de verschillen tussen mensen niet terdege in besluitvorming en bij regelgeving worden betrokken, kan het gevolg bovendien zijn dat die mensen in feite alsnog worden buitengesloten.¹⁴⁰ Het recht op ‘gelijke behandeling’ en non-discriminatie impliceert dus vooral een ‘faire’ behandeling die is gebaseerd op objectieve, zo veel mogelijk rationele gronden, waarbij rekening wordt gehouden met de waarden van gelijkwaardigheid, inclusiviteit en toegankelijkheid.¹⁴¹

3.1.4 Procedurele grondrechten

Procedurele grondrechten, zoals het recht op een effectief rechtsmiddel en het recht op een eerlijk proces voor een onafhankelijke en onpartijdi-

137. Vgl. bijv. Spiegelberg 1969, p. 144 e.v.

138. Dit vloeit voort uit een ‘gemoraliseerd’ begrip van non-discriminatie of gelijkheid; zie nader Altman 2015.

139. Vgl. Altman 2015; zie ook uitgebreid Gerards 2002, p. 9 e.v.

140. Het gaat dan om een formeel gelijke behandeling, met een materieel ongelijk resultaat; vgl. ook daarvoor Altman 2015 en Gerards 2002, p. 12. Als dit ongelijke resultaat bovendien een specifieke groep disproportioneel treft, kan sprake zijn van ‘indirecte’ discriminatie; zie nader bijv. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 85; Schiek 2007; Gerards 2002, p. 13-14.

141. Dit betekent dat in belangrijke mate een normatieve of morele betekenis aan het gelijkheidsbeginsel wordt toegekend. Dat is nodig omdat het gelijkheidsbeginsel op zichzelf een ‘leeg’ of procedureel beginsel is, dat pas inhoud krijgt als er een prescriptieve norm aan wordt toegevoegd. Zie daarover kort Gerards 2013b en uitgebreid Westen 1982.

ge rechter,¹⁴² zijn wezenlijk om geschillen op een effectieve en objectieve manier te kunnen oplossen en om rechtsherstel te kunnen bieden bij aantasting van individuele belangen.¹⁴³ Daarnaast zijn deze rechten essentieel bij de controle op de uitoefening van wetgevende en uitvoerende bevoegdheden door de overheid.¹⁴⁴ Zeker als grondrechten zijn aangetast, is het belangrijk dat een objectieve derde dit kan vaststellen en dat deze eventueel een besluit kan vernietigen of een wettelijke regeling buiten toepassing kan verklaren.¹⁴⁵ Deels zijn procedurele grondrechten dan ook instrumenteel van aard, in die zin dat ze helpen om de hiervoor besproken, meer materiële grondrechten te realiseren.¹⁴⁶ Tegelijkertijd kan worden aangenomen dat procedurele grondrechten ook intrinsiek bepaalde kernwaarden representeren, in het bijzonder waarden als eerlijkheid (waarbij het vooral gaat om openheid, evenwichtigheid en objectiviteit) en procedurele rechtvaardigheid.¹⁴⁷

3.2 Onbepaaldheid, proliferatie en inflatie van grondrechten

Als concrete uitwerkingen van de genoemde grondwaarden zijn de hiervoor genoemde vier categorieën van grondrechten op uitgebreide schaal en in zekere mate van detail gecodificeerd in allerlei internationale, Europese en nationale reguleringsinstrumenten.¹⁴⁸ Over het grondrechtelijk karakter van de genoemde voorbeelden bestaat ook wel consensus. Veel minder eenstemmigheid is er over het grondrechtelijk gehalte van allerlei meer concrete manifestaties.¹⁴⁹ Te denken is bijvoorbeeld aan een verbod op het wandelen met een niet-aangelijnde hond in het bos, of aan de regulering van tabaksreclame op internet. Een link met grondrechten is hier nog wel te vinden, maar toch komt de vraag op of dit echt grondrechtenkwesties zijn. Die vraag is vooral lastig te beantwoorden doordat het nauwelijks lukt om een grondrecht zo te definiëren dat de 'buitengrenzen' ervan scherp zijn afgelijnd en gemakkelijk kan worden bepaald wat erbinnen valt, en wat niet meer.¹⁵⁰ De wezenlijke kern van een grondrecht is meestal nog wel evident, zeker als wordt aangenomen dat grondrechten een specificering vormen van bepaalde waarden.¹⁵¹ Zo

142. Zie ook hiervoor Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 112 e.v., met verwijzingen naar verdere literatuur en bespreking van enkele relevante deelrechten.

143. Idem.

144. Vgl. Staatscommissie Grondwet 2010, p. 61.

145. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 112 e.v.

146. Grootelaar 2018, p. 5.

147. Zie o.m. Grootelaar 2018, p. 9; Brems 2017, p. 27-28.

148. Zie voor een inmiddels al wat ouder overzicht Gerards e.a. 2013.

149. Zie nader, met verdere bronvermeldingen, Gerards 2011.

150. Idem.

151. Ook het vaststellen van de kern van grondrechten is echter buitengewoon complex; zie daarover o.m. Leijten 2018.

zullen de meeste mensen het erover eens zijn dat directe inbreuken op de lichamelijke of geestelijke integriteit (zoals foltering of gedwongen medische behandelingen) zijn te zien als grondrechteninbreuken, net als nachtelijke invallen in de woning of een strafrechtelijk verbod op homoseksualiteit. In die gevallen is er immers een directe en duidelijke relatie met waarden als die van fysieke integriteit, menselijke waardigheid en autonomie. Het uitlaten van de hond of het maken van tabaksreclame liggen echter verder af van de kern van de grondrechten en van de waarden die zij representeren, zodat daar gronden zijn om te twijfelen over het grondrechtenkarakter ervan.¹⁵²

Ook van dergelijke, meer perifere kwesties is in de loop van de tijd echter steeds vaker aangenomen dat ze binnen het bereik van de grondrechten vallen.¹⁵³ Dat heeft iets te maken met de typische analogieredeneringen die worden gebruikt als het gaat om de kwalificatie van concrete casusposities als gerelateerd aan een grondrecht.¹⁵⁴ Als in een rechterlijke uitspraak of in een wet of beleidsstuk eenmaal een bepaalde situatie als grondrechtelijk is erkend, zullen zich in de praktijk al snel gevallen voordoen die met zo'n situatie vergelijkbare trekken vertonen, maar die toch weer net iets anders zijn. Om die nieuwe gevallen te kunnen kwalificeren als 'grondrechtelijk', wordt vaak (impliciet) ingeschat of de analogie met de eerdere gevallen sterk genoeg is om ook in het nieuwe geval aan te nemen dat een grondrecht van toepassing is. Dat gebeurt bovendien tegen de achtergrond van het (in westerse samenlevingen veelal) positieve imago van grondrechten: het wordt wenselijk gevonden om grondrechten zo veel mogelijk te beschermen, juist omdat ze nauw samenhangen met positieve waarden als menselijke waardigheid, autonomie, vrijheid, pluralisme, democratie, gelijkwaardigheid, inclusiviteit, eerlijkheid en procedurele rechtvaardigheid.¹⁵⁵ De neiging is daardoor groot om de verschillen tussen marginaal aan grondrechten gerelateerde situaties, gevallen en belangen als minder relevant te beschouwen en de overeenkomsten te benadrukken. Als een nieuwe situatie wordt gekwalificeerd als grondrechtelijk, kan die immers delen in de positieve associatie met deze kernwaarden en in de extra bescherming die grondrechten bieden aan bepaalde individuele belangen.

Het gevolg van deze tendens is een zekere olievlekwerking of 'proliferatie' van grondrechten.¹⁵⁶ In de loop van de tijd is de reikwijdte van grondrechtenbepalingen steeds ruimer geworden en grondrechtenbepa-

152. Gerards 2014; Gerards 2011.

153. Idem.

154. Gerards 2011, met nadere bronvermeldingen.

155. Clément 2018, p. 157; Gerards 2014, p. 37.

156. Gerards 2014; Gerards 2011.

lingen dekken een steeds groter aantal belangen af, ook als ze verder zijn afgelegen van de kernwaarden zoals ze in paragraaf 3.1 zijn besproken.¹⁵⁷ Daarnaast wordt steeds vaker aangenomen dat grondrechten niet meer alleen toekomen aan mensen of hun vertegenwoordigers (zoals kerkgenootschappen of uitgevers), maar ook aan bedrijven en zelfs soms aan overheden.¹⁵⁸ Inmiddels komt dat ook tot uitdrukking in codificaties die een relatief recente consensus representeren over de vraag welke rechten kunnen worden beschouwd als grondrechten. Het EU-Handvest voor de Grondrechten bevat bijvoorbeeld bepalingen over de rechten van consumenten en de vrijheid om een onderneming te drijven, waarbij dit laatste recht uitdrukkelijk ook toekomt aan rechtspersonen.¹⁵⁹

Deze proliferatie van grondrechten heeft onder meer invloed op de manier waarop wordt omgegaan met botsingen tussen grondrechten en andere algemene belangen. In het algemeen wordt ervan uitgegaan dat grondrechten niet absoluut zijn.¹⁶⁰ Het gaat om uitdrukkingen van individuele belangen, die moeten kunnen wijken als er meer zwaarwegende maatschappelijke belangen of belangen van anderen op het spel staan.¹⁶¹ Grondrechten dienen bij die afwegingen als een soort 'troefkaarten': het gewicht van het grondrechtelijke belang is groot en er zijn sterke argumenten en 'tegenbelangen' nodig om een inbreuk op het grondrecht te kunnen rechtvaardigen.¹⁶² De proliferatie van grondrechten betekent dat steeds meer belangen mee zijn gaan delen in de bijzondere waarde en het bijzondere gewicht van grondrechten.¹⁶³ Langzaamaan kan daardoor vrijwel ieder conflict van belangen als een grondrechtenconflict worden

157. Idem; zie ook Clément 2018, p. 155.

158. Het gaat hierbij om 'pluraliteit van aanspraakmakers'; zie nader, met voorbeelden en bronvermeldingen, Julicher e.a. 2019; Gerards 2017a, p. 9; Fura-Sandström 2007; Emberland 2006; zie eerder ook al Bovens 1998, p. 655.

159. Zie resp. art. 37 en art. 16 EU-Grondrechtenhandvest. Zie over deze laatste bepaling o.m. Gill-Pedro 2017, die onderzoekt welke morele grondwaarde aan dit grondrecht ten grondslag kan worden gelegd.

160. Het EU-Grondrechtenhandvest bevat met het oog daarop in art. 52 lid 2 een algemene beperkingsclausule die voor alle EU-Handvestrechten van toepassing is. Voor het EVRM zijn er iets meer absolute rechten erkend (vgl. Gerards 2019, p. 19 e.v.). In het algemeen wordt aangenomen dat vrijwel alleen het folterverbod absoluut is, hoewel zelfs daarover discussie bestaat als sprake is van een botsing tussen dit verbod en het recht op leven; zie daarover het uitgebreide wetenschappelijke debat tussen Steven Greer en een aantal andere wetenschappers: Greer 2011; Mavronicola 2012; Smet 2013; Greer 2015; Graffin 2017; Mavronicola 2017; Greer 2018. Via methoden als die van de redelijke uitleg van grondrechten worden bovendien vaak toch allerlei beperkingen mogelijk gemaakt; vgl. Gerards 2019, p. 21-23.

161. Dit houdt nauw verband met het karakter van grondrechten als rechtsbeginselen; zie daarover o.m. Gerards 2013a, p. 15 e.v.; Alexy 2002, p. 84; Burkens 1989, p. 55.

162. Vgl. bijv. Van der Schyff 2008, p. 140; Örüçü 1986, p. 37; zie ook Gerards (te verschijnen), par. 4.

163. Clément 2018, p. 155; Gerards 2014, p. 39; Nickel 2007, p. 53.

aangemerkt, waarbij in beide schalen van de balans een extra gewichtje wordt geplaatst.¹⁶⁴ Het recht op respect voor het privéleven komt dan bijvoorbeeld op gelijk niveau te staan met de vrijheid van een platform-exploitant om zijn bedrijf te voeren; het recht op non-discriminatie moet worden afgewogen tegen consumentenbelangen; of de rechter moet onderzoeken of een aanbieder van internetdiensten een redelijk evenwicht heeft gevonden tussen intellectuele-eigendomsrechten en de vrijheid van meningsuiting. Als hierbij geen of nauwelijks onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende deelaspecten van grondrechten en hun waarde, kan dit ertoe leiden dat de extra bescherming die uitgaat van de grondrechtenkwalificatie feitelijk verdwijnt: ieder belang is immers even zwaarwegend, want ieder belang is een grondrecht.¹⁶⁵ Proliferatie kan dan leiden tot inflatie van grondrechten.¹⁶⁶

3.3 Grondrechten in de platformeconomie

Zoals in de inleiding is aangegeven, wordt in de literatuur over de platformeconomie gewezen op allerlei gunstige gevolgen van de opkomst van de digitale platformen.¹⁶⁷ Het gaat dan bijvoorbeeld om positieve welvaarts- en distributie-effecten, om een betere toegankelijkheid van de markt voor kleine spelers, om duurzaamheid, om het genereren van een divers aanbod voor de consument of om het beter inzetten van onderbenut potentieel. In lijn met de proliferatie van grondrechten en met wat goede wil kunnen al die positieve gevolgen in termen van grondrechten worden geduid, bijvoorbeeld door ze in verband te brengen met consumentenrechten,¹⁶⁸ de vrijheid om een onderneming te drijven,¹⁶⁹ het materiële gelijkheidsbeginsel, het recht op milieubescherming,¹⁷⁰ het eigendomsrecht of de contractsvrijheid.^{171,172} Ook de beweerde negatieve gevolgen kunnen in termen van diezelfde grondrechten worden gedefinieerd. Bij discussies over aantasting van sociale cohesie, verkeersveiligheid, arbeidsvoorwaarden, ruimtelijke ordening of verdringingseffecten

164. Zie voor mogelijke andere consequenties van proliferatie ook Van Sasse van Ysselt 2017, p. 7-9.

165. Gerards 2014, p. 39. Overigens heeft Clément ook wel gewezen op een ander potentieel nadeel, en dat is dat in debatten waarin alsnog sprake is van het troefkaarteffect van grondrechten, dat debat vrijwel wordt doodgeslagen als steeds meer belangen als grondrechten worden gekwalificeerd; het is dan nauwelijks nog mogelijk om op basis van rationele argumenten te prioriteren. Zie Clément 2018, p. 159.

166. Zie uitbreider hierover o.m. Clément 2018; Hannum 2016; Posner 2014; Wellman 1999; Glendon 1991.

167. Zie par. 1, met nadere bronvermeldingen.

168. Art. 38 EU-Grondrechtenhandvest.

169. Art. 16 EU-Grondrechtenhandvest.

170. Art. 37 EU-Grondrechtenhandvest.

171. Art. 17 EU-Grondrechtenhandvest; art. 1 Eerste Protocol EVRM.

172. Vgl. ook Clément 2018, p. 157.

kan bijvoorbeeld het gelijkheidsbeginsel in stelling worden gebracht en kan worden gewezen op het recht op leven, de privacygerelateerde rechten, de sociale grondrechten of, opnieuw, de contractvrijheid en de vrijheid om een onderneming te drijven.

Zoals hiervoor is uitgelegd, wordt de meerwaarde van de kwalificatie als grondrecht echter snel minder groot als het voeren van discussies in termen van grondrechten in feite neerkomt op het voeren van een discussie over botsende individuele en maatschappelijke belangen en over sociale rechtvaardigheid in de samenleving.¹⁷³ Dit betekent uiteraard niet dat discussies over, bijvoorbeeld, consumentenrechten, markttoetreding, duurzaamheid, solidariteit of productveiligheid niet relevant zijn. Het is juist belangrijk dat een grondig maatschappelijk en politiek debat wordt gevoerd over de positieve of negatieve effecten van digitale platformen op sociale cohesie, op leefbaarheid van wijken, op ruimtelijke ordening of op de inrichting van onze instituties.¹⁷⁴ Wel betekent het dat de neiging moet worden weerstaan om vrijwel ieder vermeend voor- of nadeel van digitale platformen te duiden in termen van grondrechten en al deze maatschappelijke en politieke discussies in die termen te voeren.¹⁷⁵

Met dit in het achterhoofd zal in dit preadvies dan ook geen aandacht worden besteed aan, bijvoorbeeld, de voedselkwaliteit van maaltijden die via Thuisafgehaald kunnen worden besteld, de consequenties van het delen van auto's en taxiritten voor de verkeersveiligheid, de productveiligheid van spullen die via HeelNederlanddeelt kunnen worden gebruikt, de gevolgen van Airbnb-verhuur voor de woningvoorraad en de sociale cohesie in woonwijken, de effecten van de leveringsvoorwaarden van Marktplaats voor consumentenbelangen, de risico's van verdringing van bestaande aanbieders of beperkingen van de markttoegang voor nieuwe platformen, etc.¹⁷⁶ Voor dit preadvies worden discussies en consequenties over de platformeconomie pas relevant als ze min of meer rechtstreeks raken aan de kernwaarden die ten grondslag liggen aan de grondrechten zoals ze in paragraaf 3.1 zijn besproken, dus als ze nauw verband houden met menselijke waardigheid, persoonlijke autonomie, identiteit, fysieke

173. Vgl. Avbelj 2018, p. 8; Gerards 2014, p. 39.

174. Zoals Clément betoogt moet een dergelijk debat uiteraard wel worden gevoerd in het licht van overwegingen van 'social justice' (Clément 2018).

175. Zie ook Clément 2018; Hannum 2016.

176. Elders is daarover wel al de nodige informatie te vinden; zie bijv. Goes 2019; Van Dijck, Poell & De Waal 2018; Ranchordas 2018b, p. 658; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 95 e.v.; Frenken e.a. 2017, p. 87 e.v.; Europese Commissie 2016; Van Dijck, Poell & De Waal 2016.

of geestelijke integriteit, vrijheid, pluralisme, democratie, gelijkwaardigheid, inclusiviteit, toegankelijkheid, eerlijkheid of procedurele rechtvaardigheid.¹⁷⁷

4. Digitale platformen en grondrechten: positieve gevolgen en risico's

In paragraaf 3 is betoogd dat het nuttig is om de grondrechteneffecten van de opkomst van digitale platformen te bestuderen vanuit een relatief smal gedefinieerd grondrechtenbegrip, waarbij het bestaan van een nauwe relatie tussen grondrechten en de onderliggende kernwaarden vooropstaat. Het doel van deze paragraaf, die de kern vormt van dit preadvies, is om deze effecten te verkennen voor de vier eerder besproken categorieën van grondrechten: privacygerelateerde rechten (par. 4.1), vrijheidsrechten (par. 4.2), gelijkheidsrechten (par. 4.3) en procedurele rechten (par. 4.4). Voor iedere categorie van rechten wordt daarbij zowel een aantal mogelijke positieve gevolgen van de platformeconomie besproken als een aantal risico's. Beoogd is daarbij niet om de verschillende rechten die tot een bepaalde categorie behoren uitputtend te analyseren. De focus ligt op die grondrechten waarvoor de platformeconomie een bijzondere relevantie heeft of kan hebben en op die aspecten van de platformeconomie die bijzondere relevantie hebben voor de grondrechten. Paragraaf 4.4, over procedurele rechten, heeft bovendien een iets afwijkend patroon, in die zin dat daarbij de positieve gevolgen en risico's niet afzonderlijk worden besproken. In plaats daarvan wordt in die paragraaf eerst ingegaan op de 'platformisering' van geschilbeslechting en de daarbij behorende voor- en nadelen voor de procedurele rechten; vervolgens wordt afzonderlijk aandacht besteed aan enkele risico's van de platformeconomie voor de procedurele rechten van partijen.

4.1 Privacygerelateerde rechten

4.1.1 *Privacygerelateerde rechten en de platformeconomie: positieve gevolgen*

Bezien vanuit de kernwaarden van menselijke waardigheid, persoonlijke autonomie, integriteit en identiteit zijn er grote voordelen verbonden aan de platformeconomie. Die voordelen schuilen met name in de mogelijkheid om interacties aan te kunnen gaan met anderen en in de gelegenheid die platformen bieden om uitdrukking te geven aan de

177. In feite neemt dit preadvies daarmee een kernrechtbenadering tot uitgangspunt. Zie voor de inzet van die benadering bij de afbakening van grondrechten nader o.m. Gerards (te verschijnen), par. 2 en 5; Leijten 2018; Hannum 2016; Gerards 2011.

eigen autonomie en identiteit.¹⁷⁸ Platformen maken het bijvoorbeeld eenvoudig om – vaak wereldwijd – spullen te verzamelen, te ruilen en te delen en dat is waardevol voor fervente aanhangers van bepaalde muziekstromingen, voor mensen met bijzondere levensstijlen, voor mensen met aparte liefhebberijen enzovoort. Ook samenwerken aan bijzondere of creatieve projecten kan via platformen op een soepele manier worden geregeld, en het wordt gemakkelijker om de juiste persoon te vinden voor het restaureren van een schilderij of voor de samenwerking aan een innovatief ICT-project. Doordat de gebruikte algoritmes door analyse van ‘big data’ heel precieze profielen kunnen maken, kunnen platformen er immers voor zorgen dat mensen precies die diensten, aanbieders of zaken kunnen vinden die passen bij hun persoonlijke voorkeuren.¹⁷⁹ Vanuit autonomieperspectief bezien zijn de mogelijkheden tot personalisering dus heel waardevol.

Veel dienstverleners zijn verder tevreden over de zelfstandigheid en flexibiliteit die platformen bieden. De studente die vrijelijk beslist om haar fiets ook te gebruiken om ’s avonds pizza’s rond te brengen, de autobezitter die ‘in between jobs’ wat bijverdient door taxiritjes aan te bieden, de eenzame oudere die zijn talent om handschriften te ontcijferen ook kan inzetten voor anderen: het biedt mensen een flexibele en gemakkelijke mogelijkheid om zich nuttig te voelen en om contacten te hebben met anderen.¹⁸⁰ De platformeconomie maakt het bovendien mogelijk dat zij zelf bepalen op welke tijdstippen, met welke intensiteit, en waar en hoe zij bepaalde diensten verlenen of werkzaamheden uitvoeren.¹⁸¹ Daardoor kunnen ook mensen die normaal gesproken moeite hebben met toetreding tot de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld omdat ze kampen met een beperking of deel uitmaken van een sociaal achtergestelde of kwetsbare groep, via platformen toegang krijgen tot interessant en waardevol werk.¹⁸² Dat betekent dat de toegankelijkheid en inclusiviteit van de arbeidsmarkt door platformen kunnen worden bevorderd,¹⁸³ en op zijn beurt draagt

178. Vgl. Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 29 e.v.

179. Vgl. King & Forder 2016, p. 700.

180. Schoenbaum 2018, p. 12; Frenken e.a. 2017, p. 35; Davidson & Infranca 2016, p. 269; Schor 2014, p. 7. Vrij veel mensen noemen dit ook wel als een belangrijke reden om gebruik te maken van platformen; zie Flash Eurobarometer 2018, p. 33. Uit empirisch onderzoek blijkt wel dat de contacten ook weer niet te ‘exotisch’ moeten worden; zie daarover Ladegaard 2018, p. 382.

181. Pesole e.a. 2018, p. 43 e.v.; Ter Weel e.a. 2018, p. 25; De Stefano 2016, p. 476. Zie echter ook Aloisi 2016, p. 662 en Leighton 2016, p. 862, die er onder meer op wijzen dat achter deze ervaren voordelen van flexibiliteit vaak minder zichtbare nadelen schuilgaan, zoals een gebrekkige carrièreopbouw.

182. Pesole e.a. 2018, p. 52; Ter Weel e.a. 2018, p. 1; Schmidt 2017, p. 13.

183. Althans, zo lijkt het; zie Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002 voor een genuanceerder beeld en zie ook hierna, par. 4.3.2.

dat bij aan realisering van het door het EHRM belangrijk geachte recht om interacties te kunnen aangaan met de buitenwereld.¹⁸⁴

Het inzetten van platformen kan ten slotte goed passen bij een meer communautaristisch ingestoken definitie van het privéleven, waarbij het samenzijn in een gemeenschap en delen en helpen belangrijke waarden zijn. Dat speelt vooral bij niet-commerciële platformen die worden gedreven door coöperaties of broodfondsen, waarbij bijvoorbeeld gezamenlijk wordt gezorgd voor een inkomensvoorziening of een verzekering,¹⁸⁵ of waarbij gezamenlijk een auto of een moestuin wordt gebruikt en onderhouden. Als digitale platformen kunnen helpen om dergelijke initiatieven succesvol te maken, is dat winst, ook vanuit een grondrechtenperspectief.

4.1.2 *Privacygerelateerde rechten en de platformeconomie: risico's*

Hoewel de voordelen van de platformeconomie groot zijn, zijn er voor de privacygerelateerde rechten ook risico's te herkennen. Zoals hierna in paragraaf 4.1.2.1 zal blijken, betreffen die risico's allereerst de persoonlijke autonomie, de integriteit en de sociale identiteit: er zijn allerlei manieren waarop platformen ons leven steeds meer beginnen te beheersen en bepalen wie we zijn en hoe we ons gedragen. Uit deze analyse zal tegelijkertijd blijken dat die risico's vooralsnog vrij abstract van aard zijn en dat ze moeilijk in termen van subjectieve grondrechten kunnen worden gedefinieerd. Dit is anders waar het gaat om de gevolgen van beoordelingssystemen voor de reputatierechten (par. 4.1.2.2) en als het gaat om de consequentie van de inzet van big data-analyses voor de bescherming van persoonsgegevens (par. 4.1.2.3). Waar dergelijke risico's inmiddels via wetgeving en grondrechtenbepalingen al actief worden bestreden, blijkt dat moeilijker te zijn in relatie tot vraagstukken die zich kunnen voordoen in relatie tot een aantal voorwaardenscheppende grondrechten, zoals het verbod van uitbuiting, het recht op toegang tot sociale voorzieningen en het recht op goede arbeidsomstandigheden. Een analyse daarvan wordt gegeven in paragraaf 4.1.2.4.

4.1.2.1 *Persoonlijke autonomie, identiteit, integriteit, sociale relaties en reputatie*

Platformen gebruiken hun algoritmes stelselmatig voor personalisering van hun aanbod, waarbij ze bovendien kunnen inzetten op 'microtar-

184. Zie reeds EHRM 16 december 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:1216JUD001371088, NJ 1993/400, m.nt. E.J. Dommering, par. 29 (*Niemietz/Duitsland*).

185. Vgl. Den Ouden, Boogaard & Driessen 2019, p. 18.

getting', 'behavioural targeting' of andere vormen van gedragsbeïnvloeding.¹⁸⁶ Daarbij worden bijvoorbeeld formuleringen en aanbiedingen afgestemd op eerder zoekgedrag of op gedrag dat commercieel of maatschappelijk wenselijk wordt gevonden ('nudging').¹⁸⁷ Op die manier kunnen platformen de keuzes sturen die mensen normaliter zelf maken, zelfs zonder dat ze dat in de gaten hebben en zonder dat ze weten op welke gronden en op basis van welke informatie dat gebeurt.¹⁸⁸ De individuele keuzevrijheid komt onder druk te staan als het moeilijk wordt voor mensen om zich te onttrekken aan de slimme, onzichtbare en sterk gepersonaliseerde strategieën van een verkoop- of nieuwsvoorzieningsplatform, of als de maatschappelijke druk steeds groter wordt om niet meer als werknemer aan de slag te gaan maar om werk uit te voeren als zzp'er via een platform.¹⁸⁹ Spanning met de persoonlijke autonomie kan ook ontstaan als de overheid gebruikmaakt van 'nudging'-strategieën om mensen ertoe aan te zetten om van platformen gebruik te maken.¹⁹⁰ Zo is wel gewezen op de opkomst van de 'sharing city', waar de gemeentelijke autoriteiten het delen van onbenutte goederen en publieke faciliteiten centraal stellen en ze bijvoorbeeld het delen van auto's en ritten vergaand stimuleren om parkeerruimte in de stad beschikbaar te maken, betere bereikbaarheid van bepaalde wijken te genereren en de luchtkwaliteit te verbeteren.¹⁹¹ Dergelijke initiatieven beogen duidelijk publieke belangen te dienen, maar ze maken ook dat mensen in een bepaalde richting worden geduwd.¹⁹² In verband met de risico's daarvan voor de individu-

186. Zie nader o.m. Wagner & Eidenmüller 2019, p. 598 e.v.; Zuiderveen Borgesius 2014, p. 15 e.v.

187. Jacquemard & Van Est 2018; Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 128; Van Est & Gerritsen 2017, p. 19; Moerel & Van der Wolk 2017, p. 42; Zuiderveen Borgesius 2014, p. 15.

188. Jacquemard & Van Est 2018; Fogg 2003, p. 215. Wagner en Eidenmüller hebben erop gewezen dat steeds meer platformen slimme technieken in hun algoritmes inbouwen om ongemerkt de keuzes van mensen te beïnvloeden, zoals 'micro-cliffhangers' om kopers ertoe te verleiden om ook een volgende aankoop te doen (Wagner & Eidenmüller 2019, p. 593).

189. Zie bijv. Den Ouden, Boogaard & Driessen 2019, p. 29; Wagner & Eidenmüller 2019, p. 594 en 602 e.v.; Smink e.a. 2018, p. 206; Frenken e.a. 2017, p. 38; Rogers 2015, p. 101.

190. Zie over nudging Thaler & Sunstein 2008 en Ranchordas 2019a. Over de relatie tussen nudging en autonomie bestaat veel discussie. Zo heeft Westerman betoogd dat nudging door de overheid zeker niet haaks staat op autonomie, al moeten wel goede waarborgen worden geboden tegen misstappen (Westerman 2017, p. 588); zie ook bijv. Hansen & Jespersen 2013. Voor een verdere analyse van het debat, zie Ranchordas 2019b.

191. Amsterdam is bijvoorbeeld een 'sharing city', waarbij sinds 2015 wordt geëxperimenteerd met allerlei vormen van 'delen'; zie nader <https://www.sharenl.nl/amsterdam-sharing-city>; een internationaal netwerk is er inmiddels ook: zie <https://sharingcitiesalliance.com/#about>. Zie hierover nader Ranchordas 2019b; Ranchordas 2016a, p. 108. Vgl. ook Raven 2018, p. 10; Davidson & Infranca 2016, p. 263.

192. Vgl. Ranchordas 2019b, p. 15; Smink e.a. 2018, p. 206; Alemanno & Spina 2014; Fogg 2003, p. 212.

ele keuzevrijheid heeft het Rathenau Instituut zelfs voorgesteld om een nieuw grondrecht te erkennen, namelijk het grondrecht om niet te worden 'gemeten, geanalyseerd en gecoacht'.¹⁹³ Ook als een dergelijk nieuw en specifiek grondrecht niet wordt aanvaard, kan echter nog worden aangenomen dat de persoonlijke autonomie door gedragsbeïnvloeding door platformen onder druk kan komen te staan, en dat goede waarborgen moeten worden geboden om ervoor te zorgen dat deze beïnvloeding op een legitieme en voldoende controleerbare manier plaatsvindt.

Gedragsbeïnvloeding via platformen kan daarnaast tot effect kan hebben dat mensen zich minder vrij gaan voelen om te zijn wie ze willen zijn, waardoor platformen impact kunnen hebben op de individuele identiteit en de geestelijke integriteit.¹⁹⁴ Ook dit is een probleem waarop vooral is gewezen in literatuur: het constant monitoren van individueel internetgedrag om op basis daarvan voorstellen te kunnen doen voor goede 'matches' en de reputatie- en beoordelingssystemen waarmee vrijwel alle platformen werken.¹⁹⁵ Als mensen zich bewust zijn van deze monitoring en sturing, is er een risico dat ze daarop – bewust of onbewust – hun gedrag gaan afstemmen.¹⁹⁶ Vaak sturen platformexploitanten daar zelfs op en bouwen ze 'nudges' in om de platformen zo efficiënt mogelijk te laten functioneren.¹⁹⁷ Zo zijn er platformen waarop een soort 'gamification' is doorgevoerd, zodat virtuele punten kunnen worden gescoord bij goede dienstverlening en de resultaten te zien zijn op 'leaderboards' op de website.¹⁹⁸ Dit soort strategieën kan maken dat mensen zich gedwongen voelen om een bepaald type gedrag te gaan vertonen om steeds meer punten te krijgen en daarmee klanten of afnemers te werven. Dat kan zich bijvoorbeeld voordoen als het bijna alleen mogelijk is om een hoge waardering te krijgen als een aanbieder voortdurend razendsnel, behulpzaam, onderdanig of vrolijk is, en dat tot uitdrukking komt in de beoordelingen of leaderboards.¹⁹⁹ Het steeds moeten vertonen van dergelijk gedrag kan een aanzienlijke mate van emotionele inspanning vergen,²⁰⁰ zodanig dat de individuele identiteit en de geestelijke integriteit erdoor worden

193. Van Est & Gerritsen 2017, p. 43.

194. Vgl. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 127; Frenken e.a. 2017, p. 35; WRR 2016, p. 92. Zuiderveen Borgesius spreekt in dit verband van 'privacy as identity construction' (Zuiderveen Borgesius 2014, p. 61).

195. Zie nader Zuiderveen Borgesius 2014, p. 75.

196. Idem.

197. Hatzopoulos 2018, p. 154; Ranchordas 2018b, p. 127-128.

198. Smink e.a. 2018, p. 205; Schmidt 2017, p. 12.

199. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 91; Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 127-128; Van Est & Gerritsen 2017, p. 23; Kool e.a. 2017, p. 68; Frenken 2016, p. 10; Natour 2016, p. 317.

200. De Stefano 2016, p. 478.

geraakt.²⁰¹ Daar komt bij dat het accepteren van werk of dienstverlening via een app of internetplatform hoe dan ook al het nodige vergt. Mensen moeten voortdurend online en beschikbaar zijn om in aanmerking te kunnen komen voor een klus of om gebruik te kunnen maken van een aanbod, en dat vraagt om een bepaald type gedrag.²⁰² Naarmate platformen alle facetten van het leven steeds meer gaan beheersen, of het nu gaat om werk, vrije tijd of nieuwsvoorziening, kan dat maken dat de eigen identiteit en het eigen leven er steeds meer door worden bepaald.

In verband met het voorgaande kan er verder op worden gewezen dat de platformeconomie de ontwikkeling van iemands sociale identiteit onder druk kan zetten, net als het recht om vrijelijk banden te kunnen aangaan met de buitenwereld.²⁰³ Daarop is vooral gewezen in verband met de sociale effecten van platformwerk.²⁰⁴ De platformeconomie werkt in de hand dat taken en diensten steeds verder worden gespecificeerd en worden opgeknipt in ‘gigs’ en ‘microtaken’.²⁰⁵ Waar een werknemer meestal een heel pakket aan taken heeft, met een zekere diversiteit en met het nodige contact met collega’s, wordt via platformen vooral gevraagd naar het vrij routinematig en op afstand uitvoeren van heel specifieke taken, zoals het invoeren van bepaalde data, het ‘taggen’ van foto’s, het maken van transcripties of boekhoudkundige activiteiten.²⁰⁶ Dit ‘ontbundelen’, in combinatie met de vrij solistische manier waarop virtuele of digitale diensten kunnen worden verleend, kan leiden tot monotoon en weinig betekenisvol werk en tot een verlies van contacten met de buitenwereld en met andere werknemers.²⁰⁷

Op zichzelf zijn deze bedreigingen voor de persoonlijke autonomie, de individuele keuzevrijheid en de eigen of sociale identiteit algemeen en wat abstract van aard. Een daadwerkelijke inbreuk op subjectieve

201. Zie bijv. Smink e.a. 2018, p. 205, die vooral wijzen op de grote druk die hierdoor ontstaat en die de persoonlijke autonomie kan aantasten. Vgl. ook Zuiderveen Borgesius 2014, p. 75-76, die spreekt van intellectuele privacy.

202. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002; Hatzopoulos 2018, p. 154.

203. Zie voor dit deelaspect van het recht op respect voor het privéleven bijv. EHRM 16 december 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:1216JUD001371088, NJ 1993/400, m.nt. E.J. Dommering, par. 29 (*Niemietz/Duitsland*); EHRM 4 december 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:1204JUD003056204, EHRC 2009/13, m.nt. B.J. Koops, NJ 2009/410, m.nt. E.A. Alkema, par. 66 (*S. en Marper/Verenigd Koninkrijk*). Vgl. ook Koops e.a. 2017, p. 521 e.v.

204. Zie in het bijzonder Pesole e.a. 2018, p. 8.

205. Hatzopoulos 2018, p. 153; Ter Weel e.a. 2018, p. 25; Schmidt 2017, p. 13 en 15.

206. Ter Weel e.a. 2018, p. 9-10; Pesole e.a. 2018, p. 34-35; Schmidt 2017, p. 15; Aloisi 2016, p. 653; De Stefano 2016, p. 474.

207. Pesole e.a. 2018, p. 8. Vgl. ook De Stefano 2016, p. 477, die spreekt van een ‘perceived dehumanization of their activity’; idem bij Schmidt 2017, p. 15.

privacyrechten zal lang niet altijd aantoonbaar zijn.²⁰⁸ Het EHRM heeft weliswaar, bijvoorbeeld, genderidentiteit en etnische identiteit expliciet erkend als door art. 8 EVRM beschermde aspecten van het privéleven,²⁰⁹ maar de genoemde effecten raken meestal eerder aan de eigen of de sociale identiteit in meer algemene zin.²¹⁰ Mogelijk zouden deze effecten wel een inbreuk kunnen opleveren van de geestelijke integriteit of de persoonlijke autonomie, maar ook daarbij heeft het EHRM een vrij hoge drempel aanvaard om van een daadwerkelijke aantasting te kunnen spreken.²¹¹ In veruit de meeste gevallen zal die drempel niet worden overschreden door de gedragsbeïnvloedende gevolgen van de platformen, voor zover die effecten al meetbaar en aantoonbaar zijn.²¹² Dat neemt niet weg dat de risico's bestaan voor de autonome keuzevrijheid en dat het voor de onderliggende waarden van de privacyrechten belangrijk is om ze te onderkennen.²¹³ In ieder geval is er aanleiding voor het maken van beleid en regelgeving om, bijvoorbeeld, transparantie, participatie en legitimiteit bij gedragsbeïnvloeding via platformen te garanderen. Waar duidelijk is dat die transparantie en waarborgen voor legitimiteit ontbreken, kan via de rechter bescherming van de aan de privacy gerelateerde rechten worden verkregen.

4.1.2.2 Reputatierechten

De beoordelingssystemen waarmee platformen werken, kunnen raken aan de reputatierechten.²¹⁴ Het EHRM heeft dergelijke rechten als belangrijk aspect erkend van het recht op respect voor het privéleven, vanwege het grote belang dat voor mensen samenhangt met hun eer en goede

208. Vgl. Zuiderveen Borgesius 2014, p. 62. Nog los van het feit dat lang niet iedereen dit soort beïnvloeding per definitie als een beperking van de individuele autonomie ziet; zie daarvoor de in noot 190 genoemde discussie.

209. Zie voor genderidentiteit EHRM 17 januari 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:0117JUD002968316, EHRC 2019/79, m.nt. N.R. Koffeman (*X./Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië*); zie voor etnische identiteit bijv. EHRM 12 april 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0412JUD006460212, EHRC 2016/165, m.nt. K. Henrard, par. 78 (*R.B./Hongarije*) en EHRM 17 januari 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0117JUD001085113, EHRC 2017/102, m.nt. E.H. Janssen (*Király en Dömötör/Hongarije*).

210. Zie over het recht op persoonlijke identiteit zoals erkend in de rechtspraak van het EHRM onder meer Vonk 2020.

211. Sprake moet zijn van een 'minimum level of severity'; zie bijv. EHRM 8 juli 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0708DEC002767702, EHRC 2003/75, m.nt. E. Brems, *NJCM-Bull.* 2004, p. 54, m.nt. A.C. Hendriks (*Sentges/Nederland*).

212. Zie echter ook Van der Sloot 2017, p. 85, die in de rechtspraak van het EHRM aanwijzingen ziet dat in de toekomst mogelijk ook succesvol kan worden geklaagd over meer indirecte effecten voor de privacy.

213. Vgl. Fogg 2003, p. 213 e.v.

214. Zie nader Ranchordas 2018b, p. 133.

naam.²¹⁵ Dit betekent dat het problematisch is als beoordelingssystemen niet goed functioneren of als ze niet betrouwbaar zijn.²¹⁶ Dat laatste kan zich vrij snel voordoen. Het is bijvoorbeeld moeilijk om te controleren of reviews ‘echt’ zijn en of ze daadwerkelijk zijn ingegeven door reële ervaringen met een bepaald goed of een bepaalde dienst.²¹⁷ De slechte waardering van een bepaald Airbnb-appartement kan bijvoorbeeld zijn ingegeven door de gebrekkige kwaliteit daarvan, maar ook door het feit dat een gebruiker toevallig ruzie had met zijn partner en dat zijn beoordeling heeft gekleurd, of doordat de verhuurder blijkens zijn foto een donkere huidskleur heeft.²¹⁸ Een dergelijke onterechte of disproportioneel slechte beoordeling kan vervolgens veel impact hebben en kan lang doorwerken.²¹⁹ Zo blijken de meeste mensen producten of diensten met slechte beoordelingen zonder pardon terzijde te schuiven, zonder te controleren of de beoordelingen reëel en betrouwbaar zijn.²²⁰

Hoewel reputatie in de platformeconomie dus heel belangrijk is, is het moeilijk om die reputatie te beschermen. Vooral in systemen die alleen werken met sterren, bollen of cijfers, is het nauwelijks te achterhalen welke overwegingen er achter een bepaalde beoordeling schuilgaan en waardoor eventuele reputatieschade precies is veroorzaakt. Op zichzelf kunnen beoordelingssystemen vaak wel slimmer worden ingericht en vollediger worden gemaakt, maar daardoor worden ze vaak minder gebruiksvriendelijk en dat staat in de weg aan het gemakkelijk geven van beoordelingen.²²¹ Gelet op het belang van die beoordelingen voor het goed functioneren van de platformen, is dat een moeilijk begaanbare weg. Daardoor is het momenteel vrijwel alleen mogelijk om bij aantasting van reputatierechten rechtsherstel te verkrijgen als sprake is van een uitgeschreven recensie die negatief is en die de aanbieder of gebruiker van een dienst in zijn waarde aantast. Een probleem kan dan nog wel zijn

215. Zie vooral EHRM 15 november 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:1115JUD001255603, *EHRC* 2008/6, m.nt. J.H. Gerards (*Pfeifer/Oostenrijk*). Zie uitgebreid Smet 2020, C.4.1.1; Smet 2010.

216. De grondrechtenimpact geldt dan vooral voor negatieve beoordelingen. Ranchordas geeft daarnaast aan dat veel systemen ook heel positieve beoordelingen in de hand werken en dat die een zekere inflatie tot gevolg kunnen hebben, waardoor de betrouwbaarheid afneemt (Ranchordas 2018b, p. 134).

217. Ranchordas 2018b, p. 135. Overigens is hierover discussie; er zijn ook wetenschappers die er juist op wijzen dat de meeste beoordelingssystemen in feite heel betrouwbaar zijn; zie bijv. Thierer e.a. 2016, p. 870.

218. Vgl. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002-1003.

219. Ter Weel e.a. 2018, p. 9. Zie voor een uitgebreide studie naar de negatieve reputatie-effecten (zij het vooral gericht op China) Balaji, Khong & Chong 2017. Een slechte beoordeling is bovendien al snel gegeven en kan te maken hebben met factoren die niet relevant zijn voor de dienstverlening in kwestie; zie De Stefano 2016, p. 478.

220. ACM 2017, p. 6.

221. Ranchordas 2018b, p. 135.

dat er vragen op kunnen komen ten aanzien van de verantwoordelijkheid: moet in dit soort gevallen het platform worden aangesproken, dat immers ruimte geeft voor de beoordelingen en ze zichtbaar maakt voor anderen, of degene die de onterecht negatieve of smadelijke beoordeling heeft geplaatst?²²² Op die vraag wordt verder ingegaan in paragraaf 4.2.2.2, waar de verantwoordelijkheid van platformen in relatie tot de uitingsvrijheid aan de orde komt.

4.1.2.3 Persoonsgegevens en informatiele privacy

Vrijwel alle digitale platformen hebben in meerdere of mindere mate toegang nodig tot data, waaronder persoonsgegevens, om goed te kunnen functioneren.²²³ Het gaat dan bijvoorbeeld om informatie over voorkeuren en kenmerken van gebruikers (leeftijd, beroep, dieetvoorkeuren, gezondheidstoestand, geslacht, etc.),²²⁴ hun individuele zoekgedrag en hun bereidheid om bepaalde transacties aan te gaan.²²⁵ Die informatie over eigenschappen en gedrag kan worden gekoppeld en geanalyseerd, zodanig dat er een persoonlijk gebruikersprofiel ontstaat dat voor het platform relevant is.²²⁶ Als een individuele gebruiker vervolgens iets zoekt op het platform, bijvoorbeeld een taxirit of een grasmaaier, komt alleen die informatie in beeld die voor hem relevant is.²²⁷ Het individuele profiel kan bovendien ook weer worden verbonden aan gegevens over de prijs die andere gebruikers bereid zijn te betalen,²²⁸ net als aan allerlei persoonlijke eigenschappen van die andere gebruikers en hun zoekgedrag.²²⁹ Door dit soort analyses en koppelingen kunnen aanbiedingen, prijzen en informatie op het platform steeds meer worden verfijnd en steeds verdergaand worden gepersonaliseerd.²³⁰ Belangrijk is daarnaast dat beoordelings/reputatiesystemen kunnen worden gekoppeld aan de algoritmische mechanismen voor 'matchmaking'; de gegeven beoordelingen kunnen immers relevante informatie geven om te kunnen inschatten of een aanbieding interessant is voor een bepaalde gebruiker. Op hun beurt werken die be-

222. Idem, p. 137.

223. Hatzopoulos 2018, p. 67.

224. Idem.

225. Lammerant, Blok & De Hert 2018, p. 3; Van Eijk e.a. 2015, p. 16; vgl. ook Ranzini e.a. 2017, p. 6. Het gaat hierbij om 'datamining'; zie bijv. King & Forder 2016, p. 698; Schermer 2011, p. 46. In veel gevallen, maar niet noodzakelijk, is sprake van het verzamelen en verwerken van persoonsgegevens zoals gedefinieerd in de Algemene Verordening Gegevensbescherming, namelijk om 'informatie over een geïdentificeerde of identificeerbare persoon'; zie art. 4 lid 1 AVG. Zie over deze definitie en de implicaties daarvan nader Kranenburg & Verhey 2018, p. 102 e.v.

226. Hatzopoulos 2018, p. 67; Frenken e.a. 2017, p. 34; King & Forder 2016, p. 699.

227. Wagner & Eidenmüller 2019, p. 582.

228. Frenken e.a. 2017, p. 34.

229. King & Forder 2016, p. 699.

230. Hatzopoulos 2018, p. 69.

oordelingssystemen zelf stelselmatig met persoonsgegevens, bijvoorbeeld om een beoordeling te kunnen koppelen aan een bepaalde gebruiker en die beoordeling in te passen in diens profiel.

Dit alles betekent dat platformen voortdurend en op verschillende manieren persoonsgegevens verzamelen, analyseren en verwerken.²³¹ Dat geldt ook voor kleine of niet-commercieel gedreven platformen, zoals die van een broodfonds of een coöperatie. Ook daarbij is toegang tot gebruikersgegevens immers nodig om het platform goed, snel en effectief te laten functioneren. Veel (ook niet-commerciële of publieke) platformen delen de verzamelde gegevens bovendien regelmatig met andere platformen en dan in het bijzonder met digitale techreuzen zoals Facebook of Google. Zo wordt in veel gevallen een koppeling met Facebook of LinkedIn ingebouwd om gemakkelijk inloggen mogelijk te maken,²³² of wordt een platform verbonden met Google om zoekresultaten beter toegankelijk te maken.²³³ Dergelijke koppelingen leiden vervolgens tot het verder delen van gegevens, in die zin dat data die bij het inloggen of bij zoekacties op een platform beschikbaar komen worden doorgegeven aan Facebook, LinkedIn of Google. Deze grote platformen kunnen de data vervolgens voor eigen doeleinden benutten, zoals het analyseren van zoekgedrag of het personaliseren van advertenties.²³⁴

Het is duidelijk dat door dit soort gebruik, analyse en koppeling van gegevens de informatieve privacy wordt geraakt.²³⁵ Informatieve privacy kan daarbij worden gedefinieerd als de aanspraak om zelf te kunnen bepalen wanneer, hoe en in welke mate informatie wordt gecommuniceerd aan anderen.²³⁶ Veel mensen maken zich zorgen over het feit dat anderen, waaronder platformen, voortdurend in de gaten houden hoe zij zich online gedragen en dat zij de verkregen gegevens bovendien op allerlei manieren benutten of zelfs delen met anderen.²³⁷ Bovendien zien zij het als problematisch dat de gegevensverzameling en -verwerking voor

231. Idem, p. 67 e.v.

232. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 15-16; Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 37.

233. Bar-Gill 2018, p. 3; Frenken e.a. 2017, p. 34; Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 19; Van Eijk e.a. 2015, p. 16.

234. Idem.

235. Bijv. Schermer 2011, p. 45.

236. Zie nader Roessler 2018, p. 138-140; Zuiderveen Borgesius 2014, p. 57.

237. In de Flash Eurobarometer 2018 noemde 37% van de respondenten het misbruik van persoonsgegevens als nadeel van de platformeconomie (p. 4 en 42); overigens is er daarbij een zeer grote variatie zichtbaar – in Denemarken wees bijvoorbeeld maar 7% van de ondervraagden op dit risico, in Ierland 47%. In Nederland was 32% van de ondervraagden bezorgd over misbruik van persoonsgegevens (p. 42). Zie ook Kool e.a. 2017, p. 66. Zie meer algemeen over de zorgen over gegevensverzameling en -verwerking Zuiderveen Borgesius 2014, p. 73 e.v.

henzelf nauwelijks beheersbaar zijn, terwijl die wel grote impact kunnen hebben.²³⁸

Op zichzelf lijken deze bedreigingen van de informationele privacy bij platformen niet anders of veel groter dan die in andere contexten waarin big data en algoritmes een grote betekenis hebben, zoals bij geautomatiseerde besluitvorming.²³⁹ Juist in de platformeconomie komt echter een bijzondere vraag op, namelijk wie nu precies verantwoordelijk is voor de gegevensverzameling en -verwerking.²⁴⁰ Veel platformen betogen dat zij niet meer doen dan transacties tussen partijen faciliteren, zonder dat zij een actieve rol spelen. Juridisch gezien zien zij zichzelf als een 'neutrale' speler en zij schuiven de verantwoordelijkheid voor dataverzameling en -verwerking dan ook graag door naar de gebruikers van het platform.²⁴¹ Andersom stellen partijen die via een platform hun diensten of goederen aanbieden soms dat niet zij, maar het platform verantwoordelijk is voor de manier waarop wordt omgegaan met de gebruikersgegevens.²⁴²

Duidelijk is dat platformen als intermediair van groot belang zijn als het gaat om de inzet van algoritmes en het nemen van beslissingen over het doel en de manier van verwerking van persoonsgegevens.²⁴³ Aangenomen kan dan ook worden dat platformen op dezelfde manier als andere gegevensverwerkers verantwoordelijk moeten worden gehouden voor wat zij doen en dat zij daarbij gebonden zijn aan de regels die zijn opgenomen in de relevante codificaties van het recht op persoonsgegevensbescher-

238. Vgl. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 95.

239. Zie daarover uitgebreid onder meer Van der Sloot 2017; Moerel & Prins 2016; Zuiderveen Borgesius 2014.

240. Zie over dit verantwoordelijkheidsprobleem nader Zuiderveen Borgesius 2014, p. 102-103. Zie over het recht op gegevensbescherming in relatie tot platformen daarnaast meer algemeen Hatzopoulos 2018, p. 71 e.v.

241. Gesteld wordt dan dat in feite de data alleen tussen gebruikers ('peers') worden gedeeld; vgl. Ranzini e.a. 2017, p. 3.

242. Zo bood in de zaak *Wirtschaftsakademie* een onderwijsinstelling zijn diensten aan via Facebook, maar stelde zij niet verantwoordelijk te zijn voor de verzameling en verwerking van gegevens door Facebook; zie HvJ EU 5 juni 2018, C-210/16, ECLI:EU:C:2018:388, punt 18.

243. Dit is in ieder geval in het EU-recht de cruciale factor; zie art. 4 lid 7 AGV en vgl. de uitspraak van het HvJ EU in *Google Spain/Costeja*, waarin het Google als exploitant van een zoekmachine verantwoordelijk hield voor de manier waarop zoekresultaten werden gegenereerd, geordend en weergegeven (HvJ EU 13 mei 2014, C-131/12, ECLI:EU:C:2014:317, *EHRC* 2014/186, m.nt. J.V.J. van Hoboken, *NJ* 2014/385, m.nt. M.R. Mok, *Computerrecht* 2014/115, m.nt. P. van Eecke & A. Cornette, punt 33) en de uitspraak van hetzelfde Hof in *Wirtschaftsakademie*, waarin het Facebook als verwerkingsverantwoordelijke aanmerkte (HvJ EU 5 juni 2018, C-210/16, ECLI:EU:C:2018:388). Zie nader de annotaties bij deze zaken en Kranenborg & Verhey 2018, p. 131.

ming, zoals de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG).²⁴⁴ Tegelijkertijd kan ook een aanbieder van diensten en goederen als gegevensverantwoordelijke gelden, bijvoorbeeld wanneer hij het platform de mogelijkheid biedt of zelfs verzoekt om bepaalde gegevens te verzamelen om zijn diensten gepersonaliseerd te kunnen aanbieden of om bepaalde aanbiedingen te kunnen doen.²⁴⁵ In die gevallen kan volgens het Hof van Justitie van de EU tot op zekere hoogte wel een gedeelde verantwoordelijkheid worden aangenomen.²⁴⁶

De typerende driehoeksrelatie tussen aanbieder, platform en gebruiker kan ook een rol spelen bij andere kwesties rondom gegevensbescherming, zoals de vraag wie nu precies de eigenaar is van de data die een platform verzamelt,²⁴⁷ en in hoeverre de data die aanbieders of afnemers van het platform beschikbaar stellen ‘draagbaar’ zijn (‘dataportabiliteit’).²⁴⁸ Dat laatste is belangrijk – ook in het licht van de persoonlijke autonomie en keuzevrijheid –, omdat het individuele aanbieders of afnemers vrij moet staan om van het ene platform over te schakelen naar het andere.²⁴⁹ Platformwerkers zullen bijvoorbeeld hun gebruikersprofiel of hun eerder verworven beoordelingen mee willen kunnen nemen, zodat die eventueel ook op een ander platform kunnen worden getoond.²⁵⁰ Dat is moeilijk als een platform weigert om de verzamelde beoordelingen of andere reputatiegegevens beschikbaar te stellen omdat het vindt dat het daarvan zelf eigenaar is geworden door de combinatie van dataverzameling, -analyse en -koppeling.²⁵¹ Voor de EU verzekert de AVG niettemin de draagbaarheid van gebruikersprofielen en beoordelingen door alle betrokkenen het recht te geven om de relevante persoonsgegevens in een ‘gestructureerde, gangbare en machineleesbare vorm’ te verkrijgen en die gegevens desge-

244. Hatzopoulos 2018, p. 73 en 83 e.v.; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 107; Europese Commissie 2016, p. 11. Volgens de AGV is een ‘verwerkingsverantwoordelijke’ onder meer een rechtspersoon of dienst die ‘alleen of samen met anderen, het doel van en de middelen voor de verwerking van persoonsgegevens vaststelt’ (art. 4 lid 7 AGV).

245. HvJ EU 5 juni 2018, C-210/16, ECLI:EU:C:2018:388 (*Wirtschaftsakademie*), punt 39.

246. Het HvJ EU heeft zo’n medeverantwoordelijkheid aangenomen in *Wirtschaftsakademie* (HvJ EU 5 juni 2018, C-210/16, ECLI:EU:C:2018:388, punt 41 en in *Fashion-ID*, HvJ EU 29 juli 2019, C-40/17, ECLI:EU:C:2019:629, punt 73 e.v.). Zie ook Kranenborg & Verhey 2018, p. 131.

247. Hierover bestaat in de literatuur een fundamentele discussie, waarbij sommigen lijken te vinden dat data een soort ‘res nullius’ zijn, terwijl anderen de grote economische waarde zien en ervan uitgaan dat data zelfs kunnen worden geëxploiteerd zoals dat ook mogelijk is bij andere ‘hulpbronnen’; zie hierover Hildebrandt 2019, p. 549; Couldry & Mejias 2018.

248. Vgl. Van der Sloot 2018, p. 122; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 108; Van der Sloot 2017, p. 53-54.

249. Vgl. De Stefano 2016, p. 500.

250. Schmidt 2017, p. 12.

251. Vgl. Van Est & Gerritsen 2017, p. 32.

wenst door te sturen aan een ander platform.²⁵² Daarnaast biedt de AVG de nodige mogelijkheden om op te treden tegen ongewenste profilering en het creëren van ‘online identifiers’.²⁵³ Daardoor hebben ook gebruikers die juist bezwaar hebben tegen het aanmaken of voortbestaan van gebruikersprofielen een zekere juridische bescherming gekregen.

Tegelijkertijd is erop gewezen dat de AGV juist ten aanzien van platformen nog wat hiaten vertoont. Zo geldt dataportabiliteit alleen voor data die een gebruiker van een platform heeft verstrekt, maar niet voor gegevens die het platform daaruit heeft afgeleid.²⁵⁴ Daarnaast kunnen vooral de recensies op platformen betekenen dat een gebruiker persoonlijke informatie over een ander op het platform zet, zonder dat die ander daarvoor goedkeuring heeft gegeven. Dit soort ‘data-spills’ is vooralsnog moeilijk tegen te gaan.²⁵⁵ Verder is het nog niet zo gemakkelijk om de AVG toe te passen als algoritmes worden gebruikt om niet-persoonsgebonden ‘big data’ te doorzoeken, terwijl de uitkomsten wel worden gebruikt om profielen te maken die helpen bij het personaliseren van aanbiedingen of informatie.²⁵⁶ Voor dat soort kwesties zal in de praktijk, vermoedelijk vooral ook in rechtspraak, een werkbare oplossing moeten worden gevonden.

4.1.2.4 Bescherming tegen uitbuiting: sociale grondrechten

Een belangrijk grondrecht dat samenhangt met de menselijke waardigheid en de integriteit is het verbod van uitbuiting. Zo heeft het EHRM aangenomen dat ‘moderne slavernij’ en uitbuiting binnen het bereik vallen van artikel 4 EVRM.²⁵⁷ Het gaat dan wel om zeer ernstige vormen, waarbij mensen daadwerkelijk hun vrijheid is ontnomen en ze onder dwang moeten werken.²⁵⁸ De vormen van uitbuiting waarom het kan gaan bij platformen zullen allicht meer in de periferie vallen van de betekenis die het EHRM

252. Zie art. 20 van de AGV, zoals ook nader ingevuld in overweging 68 van de preambule. Zie verder hierover o.m. Hatzopoulos 2018, p. 88; Kranenborg & Verhey 2018, p. 214.

253. Zie art. 4 leden 1 en 4, 21 en 22 AGV; zie nader Moerel & Van der Wolk 2017, p. 48; Zuiderveen Borgesius & Poort 2017, p. 11-12.

254. Kranenborg & Verhey 2018, p. 214-215.

255. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 109.

256. King & Forder 2016, p. 701. Wel geldt dat zodra er van een individu een ‘online identifier’ beschikbaar is, wat het geval zal zijn als de gecombineerde informatie over een persoon tot die persoon herleidbaar is, de AGV weer van toepassing is; zie art. 4 lid 1 AGV en zie nader Zuiderveen Borgesius & Poort 2017, p. 11-12.

257. Zie bijv. EHRM 26 juli 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:0726JUD007331601, EHRC 2005/103, m.nt. J. van der Velde, JV 2005/425 m.nt. R.A. Lawson (*Siliadin/Frankrijk*); EHRM 13 november 2012, ECLI:CE:ECHR:2012:1113JUD000423908, EHRC 2013/73, m.nt. S.M.A. Lestrade (*CN/Verenigd Koninkrijk*).

258. Idem.

aan artikel 4 heeft gegeven.²⁵⁹ Toch is erop gewezen dat platformen kunnen bevorderen dat bijvoorbeeld mensenhandel en gedwongen prostitutie plaatsvinden en dat ze daarmee seksuele exploitatie in de hand kunnen werken.²⁶⁰ Uitbuiting doet zich mogelijk ook voor als internationaal opererende platformen dienstverlening mogelijk maken tegen extreem lage prijzen en onder zeer slechte omstandigheden.²⁶¹ Vooral voor de Verenigde Staten is wel gewezen op het risico van het ontstaan van een ‘precariaat’, waarbij mensen platformwerk verrichten terwijl ze op de rand verkeren van economische bestaanszekerheid en waarbij er een ‘race to the bottom’ ontstaat waar het gaat om arbeidsvoorwaarden en -condities.²⁶²

Voor Nederland zijn dergelijke risico’s vooralsnog niet aangetoond in die mate dat daadwerkelijk van uitbuiting sprake zou kunnen zijn.²⁶³ Ook minder ernstige vormen of ontzegging van toegang tot sociale zekerheid of goede arbeidsvoorwaarden kunnen echter een grondrechtelijke component hebben. In dat geval kan sprake zijn van strijdigheid met de grondrechten zoals ze onder meer zijn neergelegd in het Europees Sociaal Handvest of in het solidariteitshoofdstuk van het EU-Grondrechtenhandvest. In het bijzonder is er een sterke samenhang met grondrechten als het recht op werk onder billijke arbeidsvoorwaarden²⁶⁴ en in redelijke arbeidsomstandigheden,²⁶⁵ en het recht op toegang tot bepaalde sociale voorzieningen zoals een werkloosheidsuitkering of een uitkering bij ziekte of arbeidsongeschiktheid.²⁶⁶

Risico’s ten aanzien van deze grondrechten doen zich vooral voor als mensen een belangrijk deel van hun inkomen proberen te verwerven via platformwerk.²⁶⁷ De flexibiliteit van platformwerk gaat gepaard met

259. Zie echter Aloisi 2016, p. 655, die stelt dat ‘these new digital formulas are exploitative tendencies similar to those which were already predominant a century ago’.

260. Vgl. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 122. Er is wel op gewezen dat vooral de verhuur van appartementen via Airbnb dit mogelijk zou maken; zie Ranchordas e.a. 2016, p. 44 en 89.

261. Vgl. Aloisi 2016, p. 665; De Groen & Maselli 2016, p. 21.

262. Hatzopoulos 2018, p. 148-151; Schor 2017, p. 269; Rogers 2015, p. 99; Schor 2014, p. 9. Zie echter ook voor de Europese context Leighton 2016, p. 864.

263. Zie uitgebreid Ter Weel e.a. 2018.

264. Zie bijv. art. 2 Europees Sociaal Handvest.

265. Zie bijv. art. 31 EU-Grondrechtenhandvest en art. 3 Europees Sociaal Handvest.

266. Zie bijv. art. 34 EU-Grondrechtenhandvest en art. 12-14 Europees Sociaal Handvest.

267. Hatzopoulos 2018, p. 153. Pesole e.a. wijzen erop dat toch zo’n 24% van de platformwerkers in Europa een totaal werkschema heeft van 40 uur per week en dat nog eens 24% tussen de 30 en 39 uur per week via een platform werkt (Pesole e.a. 2018, p. 49). Bijna 13% van de ondervraagde platformwerkers in Europa zegt zelfs meer dan 60 uur per week via een platform diensten aan te bieden (Pesole e.a. 2018, p. 50). In Nederland is twee derden van de werkers minder dan 20 uur per week actief, maar een derde werkt dus meer dan 20 uur per week (Ter Weel e.a. 2018, p. 30).

grote onzekerheid over de beschikbaarheid van voldoende werk, de prijs die daarvoor wordt bepaald en de manier waarop het werk moet worden uitgevoerd.²⁶⁸ Gewezen is al op het feit dat veel platformwerk saai en eenzaam is, zeker als het gaat om het online uitvoeren van microtaken.²⁶⁹ Nogal wat platformen, zoals Uber of Deliveroo, verlangen bovendien het nodige van hun aanbieders. Ze stimuleren dat aanbieders streven naar hoge beoordelingen en naar een zo groot mogelijke betrouwbaarheid, kwaliteit en punctualiteit.²⁷⁰ In hun digitale systemen zijn allerlei 'nudges' ingebouwd om dat te bewerkstelligen, zoals minimale beoordelingsniveaus en vereisten dat een minimaal aantal verzoeken wordt ingewilligd of dat een minimaal aantal ritten op drukke tijdstippen wordt uitgevoerd.²⁷¹ Anders dan in de 'offline' wereld houden de platformen de arbeidscondities en de voorwaarden voor sociale zekerheid daarbij nauwelijks in de gaten. Dat hoeft volgens hen ook niet; de aanbieders zijn immers zelfstandigen en als zodanig hebben zij een eigen verantwoordelijkheid om dit soort zaken goed te regelen.²⁷²

Bezien vanuit het perspectief van de grondrechten, is tegelijkertijd van belang dat op de staat een verantwoordelijkheid rust om te voorkomen dat mensen hun werk doen onder arbeidsvoorwaarden of -omstandigheden die zodanig zijn dat hun integriteit en autonomie worden aangetast.²⁷³ Ook heeft de staat de verplichting om ervoor te zorgen dat mensen bij ziekte, ouderdom of arbeidsongeschiktheid een leven in waardigheid kunnen leiden.²⁷⁴ Platformwerkers mogen daarbij niet worden achtergesteld bij 'gewone' werknemers, tenzij daarvoor goede redenen bestaan; het gelijkheidsbeginsel vereist dat.²⁷⁵ Hoe de overheid er precies voor moet zorgen dat die gelijke toegang tot goede arbeidsomstandigheden en sociale zekerheid in de platformeconomie wordt gegarandeerd, hangt samen met de juridische kwalificatie van

268. Hatzopoulos 2018, p. 154.

269. Zie par. 4.1.2.1.

270. Vgl. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 84; Ter Weel e.a. 2018, p. 52; Aloisi 2016, p. 674.

271. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 84-85; Ter Weel e.a. 2018, p. 51; Schmidt 2017, p. 14; De Groen & Maselli 2016, p. 9.

272. Vooralsnog wordt ervan uitgegaan dat platformwerkers die op basis van opdracht hun werk verrichten, voor de meeste risico's zelf verzekeringen moeten regelen; zie Ter Weel e.a. 2018, p. 43. Zie ook Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 85; Pesole e.a. 2018, p. 8; Smink e.a. 2018, p. 203; De Stefano 2016, p. 479; Natour 2016, p. 317; vgl. verder het verweer van maaltijdbezorgplatform Deliveroo in Rb. Amsterdam 15 januari 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:198 (*Deliveroo*).

273. Hatzopoulos 2018, p. 156 e.v.; De Stefano 2016, p. 482.

274. Vgl. Natour 2016, p. 318.

275. Pesole e.a. 2018, p. 53. Vgl. ook Hatzopoulos 2018, p. 164-165.

platformen.²⁷⁶ Als platformen als werkgevers worden aangemerkt, kan het arbeidsrecht een geschikt vehikel zijn om effectieve grondrechtenbescherming te verlenen.²⁷⁷ Daardoor gelden immers de gebruikelijke verplichtingen voor werkgevers om ten minste minimale waarborgen te geven als het gaat om arbeidsvoorwaarden, een bestaansminimum, collectieve-actierechten, etc.²⁷⁸ Worden platformen niet als werkgevers aangemerkt en zijn platformwerkers primair zzp'ers die werken op basis van een overeenkomst van opdracht,²⁷⁹ dan bestaat de verantwoordelijkheid van de staat om actief grondrechten te beschermen evenzeer. Die zal dan echter via andere instrumenten moeten worden ingevuld, omdat het reguliere arbeidsrecht niet van toepassing is.²⁸⁰ Het kan bijvoorbeeld nodig zijn om wetgeving te maken die bepaalde verplichtingen oplegt aan platformen om uitbuiting en schending van sociale grondrechten te voorkomen, of om specifieke sociale voorzieningen in het leven te roepen voor zelfstandigen die hun diensten via een platform aanbieden.²⁸¹ Voor de bescherming van de sociale grondrechten is het niet relevant of de ene of de andere weg wordt gekozen, of eventueel nog een derde.²⁸² Belangrijk is vooral dát voldoende inspanningen worden geleverd om het doel van grondrechtenbescherming te bereiken.²⁸³

276. Zie hierover uitgebreid Kruit & Ouwehand 2018; Ter Weel e.a. 2018. Vgl. ook Europese Commissie 2016, p. 13-14.

277. Vgl. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1004; Ter Weel e.a. 2018, p. 43; Hatzopoulos & Roma 2017, p. 117-118. Dat die kwalificatie in een aantal gevallen mogelijk is, is inmiddels ook in Nederlandse rechtspraak erkend; zie Rb. Amsterdam 15 januari 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:198 (*Deliveroo*).

278. Vgl. Hatzopoulos & Roma 2017, p. 118; De Stefano 2016, p. 499-500.

279. Vgl. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1003; Kruit & Ouwehand 2018, p. 14.

280. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1003.

281. Hier wordt momenteel aan gewerkt. Zo is er inmiddels een voorstel van de Europese Commissie voor een richtlijn 'betreffende transparante en voorspelbare arbeidsvoorwaarden in de Europese Unie' (COM(2017)797 def., 21 december 2017); deze richtlijn is speciaal bedoeld om rekening te houden met mensen die 'atypische' vormen van werk doen, zoals platformwerk (zie bijv. de toelichting bij artikel 2 over de definities van een 'werknemer' en zie overweging 7 van het richtlijnvoorstel). Wel blijft hierbij de definitie van 'werknemer' uitgangspunt voor de voorgestelde bescherming. Zie verder het door Hatzopoulos besproken voorstel om sociale grondrechten 'draagbaar' te maken en te koppelen aan de persoon die diensten of werkzaamheden verleent; Hatzopoulos 2018, p. 169-170.

282. Het creëren van een specifieke categorie voor platformwerkers wordt regelmatig voorgesteld (vgl. Hatzopoulos 2018, p. 169; Kruit & Ouwehand 2018, p. 15), maar hier zijn ook tegenstanders van; zie bijv. De Stefano 2016, p. 494 e.v., die uitlegt dat zo'n derde categorie eerder leidt tot verdere complicering dan tot een oplossing van de bestaande problemen.

283. De Stefano 2016, p. 500-501.

4.1.3 *Conclusie*

Het voorgaande heeft laten zien dat de platformeconomie in zekere zin kan bijdragen aan het verwezenlijken van de onderliggende waarden van de privacygerelateerde rechten. De individuele keuzevrijheid wordt er vaak groter door en er ontstaan meer en nieuwe mogelijkheden om met elkaar sociale relaties aan te gaan en een actieve rol te spelen in de samenleving. Tegelijkertijd is er een aantal risico's die nauw samenhangen met de in paragraaf 2.2 besproken bijzondere kenmerken van digitale platformen. Waar het gaat om de rechten die verbonden zijn aan de persoonlijke autonomie en de eigen en sociale identiteit, zijn die risico's veelal abstract van aard. Gewezen is bijvoorbeeld op de mogelijkheid dat de werkwijze van platformen leidt tot gedragsverandering bij gebruikers en tot andersoortige interacties met de buitenwereld. Het is moeilijk om dit soort abstracte effecten te vangen in concrete grondrechtentermen en het zal waarschijnlijk zelden komen tot rechtsgedingen waarbij aantasting van persoonlijke autonomie of identiteitsrechten centraal staat.

Dat is anders voor een aantal andere privacyrechten die in deze paragraaf zijn besproken. Bij reputatieschade die voortvloeit uit de inzet van beoordelingssystemen kan bijvoorbeeld een beroep worden gedaan op reputatierechten, zij het dat dit soort schade vaak nog moeilijk bewijsbaar is. Ook als het gaat om de bescherming van persoonsgegevens zijn er bijzondere risico's die verband houden met de grootschalige dataverzameling en -analyse die via platformen plaatsvindt. Specifieke vragen die daarbij opkomen betreffen vooral de verantwoordelijkheid van platformen voor de gegevensbescherming, het eigenaarschap van verwerkte data en de 'draagbaarheid' van op de platformen opgebouwde gebruikersprofielen. De AVG bevat enkele belangrijke antwoorden op die vragen, maar een aantal kwesties is nog niet helemaal uitgekristalliseerd.

Voor voorwaardenscheppende grondrechten zoals het recht op goede arbeidsomstandigheden en het verbod van uitbuiting geldt ten slotte dat regulering hard nodig is. Platformen kunnen een disruptief effect hebben op de sociale grondrechten, terwijl platformen en platformwerkers voornog niet goed zijn in te passen in de begrippen waarmee de huidige arbeidswetgeving en rechtspraak werken. Om onderliggende waarden als die van menselijke waardigheid goed te kunnen beschermen, zal het essentieel zijn om hetzij de bestaande bescherming zo te verbreden dat die ook toepasbaar is op werken via platformen, hetzij om nieuwe regelgeving te creëren waardoor respect voor de voorwaardenscheppende rechten kan worden verzekerd.

4.2 Vrijheidsrechten

4.2.1 *Vrijheidsrechten en de platformeconomie: positieve gevolgen*

Vanuit de kernwaarden van de vrijheidsrechten bezien heeft de platformeconomie veel positieve gevolgen. Eerst en vooral zijn er waardevolle effecten voor de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om informatie te ontvangen, vooral door de gepersonaliseerde beschikbaarheid van een grote en diverse hoeveelheid informatie, door de mogelijkheid om eigen meningen en opvattingen via allerlei platformen te delen, en door de mogelijkheid om te interacteren via allerlei fora en reactiemogelijkheden.²⁸⁴ Op dezelfde manier is de verenigingsvrijheid gebaat bij de talrijke mogelijkheden voor verenigingen of coöperaties om platformen in te richten. Zo kan een duivenvereniging via een digitaal platform gemakkelijk informatie delen over wedstrijden of over te koop aangeboden duiven, of kan een bewonerscollectief via een app bewerkstelligen dat gezamenlijk gebruik kan worden gemaakt van gemeenschappelijke eigendommen.²⁸⁵ In toenemende mate maken bovendien platformwerkers gebruik van de mogelijkheden door nieuwe platformen op te richten om hun gezamenlijke belangen te kunnen behartigen; dergelijke platformen gaan daarmee als een soort vakbonden opereren.²⁸⁶ Andere vrijheden worden eveneens bevorderd door de platformeconomie. De laagdrempelige beschikbaarheid van vervoersdiensten zorgt bijvoorbeeld voor een grotere bewegingsvrijheid, en de vrije beschikking over eigendom wordt gediend als er steeds meer mogelijkheden komen om die eigendommen naar eigen wens of behoefte te delen of gezamenlijk te gebruiken. De platformeconomie biedt dus belangrijke meerwaarde als het gaat om de vrijheidsrechten.

4.2.2 *Vrijheidsrechten en de platformeconomie: risico's*

Waar de platformeconomie veel positieve gevolgen heeft voor de individuele vrijheid, is er ook een aantal risico's. Die risico's zijn in het bijzonder zichtbaar en relevant waar het gaat om de vrijheid om informatie te ontvangen en te verschaffen. Hierna komt eerst de vrijheid om informatie te ontvangen aan bod, waarbij bijzondere aandacht wordt besteed aan de mogelijke gevolgen van personalisering en 'microtargeting' (par. 4.2.2.1). In par. 4.2.2.2 wordt vervolgens ingegaan op een bijzonder vraagstuk dat zich voordoet rondom platformen, namelijk de verantwoordelijkheid van

284. Van Keulen e.a. 2018, p. 11; Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 150; Zuiderveen Borgesius e.a. 2016, p. 6; Van Eijk e.a. 2015, p. 26.

285. Vgl. Ladegaard 2018, p. 382-383.

286. Schmidt 2017, p. 24; Schor 2014, p. 10-11.

een platform voor de informatie die via dat platform wordt verstrekt en de uitingen die daarop worden gedaan.

4.2.2.1 Vrijheid om informatie te ontvangen

Het gebruik van algoritmes door digitale platformen, in combinatie met de breed beschikbare gegevens over de voorkeuren van gebruikers, leidt ertoe dat informatie gefilterd en vaak gepersonaliseerd wordt aangeboden.²⁸⁷ Gebruikerssignalen zoals zoekgedrag, het veelvuldig delen van bepaalde informatie of het toekennen van een hoge waardering worden dan bijvoorbeeld algoritmisch vertaald in een hoge rangorde van bepaalde berichten of in kwalificaties als ‘trending’ of ‘meest relevant voor u’.²⁸⁸ Ook worden vaak alleen die aanbiedingen en advertenties getoond waarvan het algoritme heeft bepaald dat ze relevant zijn voor een gebruiker.²⁸⁹ Dit soort filtering, personalisering en selectie doet zich vooral voor bij het aanbieden en delen van informatie en uitingen via commerciële digitale platformen, zoals bij abonnementsdiensten als Netflix en AppleMusic of bij socialemedia-aanbieders als Facebook en YouTube.²⁹⁰ Het kan echter ook aan de orde zijn bij platformen die niet door commerciële aanbieders worden gedreven, maar waarbij wel informatie, meningen, gevoelens of emoties worden gedeeld – denk aan een platform dat door een school of een buurtvereniging is ingericht. In al deze gevallen kunnen de gebruikte algoritmes problemen vertonen, bijvoorbeeld doordat degenen die ze hebben geprogrammeerd bepaalde vooropgezette meningen of ‘biases’ hebben of doordat de gebruikersdata zelf gekleurd zijn.²⁹¹ Daar komt bij

287. Een voorbeeld is dat waarbij Bol.com een top vijf aanbod van anti-vaccinatieboeken, ‘geheel automatisch samengesteld op basis van klik- en zoekgedrag van andere klanten’ (‘Bol.com zet dubieuze anti-vaccinatieboeken prominent in de etalage’, *De Volkskrant* 14 maart 2019; zie ook ‘Staatssecretaris wil dat Bol.com stopt met aanprijzen antivaccinatieboeken’, *De Volkskrant* 16 maart 2019). Zie verder onder meer Zuiderveen Borgesius e.a. 2016, p. 4, overigens nuanceren zij het risico van beïnvloeding van de eigen mening dat is verbonden aan het creëren van filterbubbels, met name omdat de beschikbaarheid van gepersonaliseerde informatie niet zoveel verschillen heeft met de manier waarop mensen informatie tot zich nemen in de offline wereld en vanwege het feit dat internetplatformen en sociale media de rol van meer traditionele vormen van nieuwsvoorziening (televisie, radio, kranten) zeker nog niet volledig hebben overgenomen; zie p. 6 e.v.

288. Wagner & Eidenmüller 2019, p. 598; Van Keulen e.a. 2018, p. 61; Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 54.

289. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 41-42; Van Keulen e.a. 2018, p. 60 e.v.

290. Vgl. Vetzó, Gerards & Nehmelman 2018, p. 129; Zuiderveen Borgesius 2014, p. 83-84. Dit kan ook een rol spelen bij het digitaal verhandelen van spullen, zoals boeken – denk bijvoorbeeld aan de lijstjes van boeken die verkoopplatformen als Amazon en Bol.com hanteren, waarbij door het algoritmisch analyseren van voorkeuren van gebruikers plotseling, bijvoorbeeld, anti-vaccinatieboeken in de top vijf terecht kunnen komen (zie hierboven, voetnoot 287).

291. Zie nader Van Est & Gerritsen 2017, p. 38.

dat dergelijke effecten lang niet altijd bekend zijn, vooral omdat de gebruikte algoritmes zelden transparant zijn en niet duidelijk is met welke data zij precies werken. Bovendien zijn mensen zich lang niet altijd bewust van de invloed van algoritmes op de inhoud van hun ‘newsfeed’ of op de aanbiedingen die ze te zien krijgen, zodat ze niet weten op welke manieren hun toegang tot informatie wordt bepaald en beïnvloed.²⁹² Daardoor is het mogelijk om dit soort systemen bijna ongemerkt te manipuleren of te beïnvloeden, wat kan leiden tot misinformatie of desinformatie.²⁹³ Dat kan bijvoorbeeld gebeuren door het massaal inzetten van trollen om onjuiste informatie te verspreiden,²⁹⁴ door bots extra ‘clicks’ op bepaalde berichten of bepaalde aanbiedingen te laten genereren,²⁹⁵ of door berichten of informatie zodanig te formuleren dat ze een bijna magische aantrekkingskracht hebben (‘clickbait’).^{296,297}

Dit alles kan de pluriformiteit en de kwaliteit raken van de informatie waar mensen toegang toe krijgen.²⁹⁸ De vrees bestaat dat mensen door het gefilterd en gepersonaliseerd aanbieden van informatie minder toegang hebben tot informatie dan zij denken of dat de informatievoorziening onbewust of bewust eenzijdig is.²⁹⁹ Op zijn beurt kan dat leiden tot blikvernauwing en tot ‘echokamers’, waarbij mensen vooral de meningen herhalen die binnen hun ‘bubbel’ gangbaar zijn.³⁰⁰ Ook kunnen gerichte vormen van informatievoorziening of informatiemanipulering, zoals microtargeting of de inzet van trollen en bots, leiden tot sturing van meningen en van gedrag.³⁰¹ Zo wordt ‘clickbait’ vaak ingezet vanuit commerciële motieven, bijvoorbeeld om mensen naar een bepaalde website

292. Van Keulen e.a. 2018, p. 63-64.

293. Zie nader Van Keulen e.a. 2018, p. 33 e.v. Zij leggen uit dat het bij desinformatie gaat om het opzettelijk creëren en verspreiden van inaccurate, misleidende of onjuiste informatie, terwijl het bij misinformatie gaat om inaccurate informatie die (min of meer) per ongeluk wordt verspreid.

294. Trollen zijn accounts (meestal buitenlandse) die desinformatie verspreiden vanwege overwegend politieke redenen; Van Keulen e.a. 2018, p. 88.

295. Bots zijn geautomatiseerde accounts die bijvoorbeeld op socialemediaplatformen berichten ‘liken’ en daarmee verder verspreiden; Van Keulen e.a. 2018, p. 88.

296. Voor dit laatste blijken Nederlanders nogal gevoelig; zie Van Keulen e.a. 2018, p. 88.

297. Vgl. Jacquemard & Van Est 2018; Van Keulen e.a. 2018, p. 44 e.v.; Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 162.

298. Zuiderveen Borgesius e.a. 2016, p. 5.

299. Zie voor een genuanceerde uiteenzetting hierover Zuiderveen Borgesius e.a. 2016. Zie ook Van Keulen e.a. 2018, p. 77 e.v. en Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 129 en 154-155.

300. Van Keulen e.a. 2018, p. 77; zij geven aan dat vaak wordt gesteld dat dit ideologische segregatie, polarisatie en politieke verharding in de hand kan werken, maar dat daar geen hard bewijs voor bestaat.

301. Jacquemard & Van Est 2018; Van Keulen e.a. 2018, p. 47. Ook hier geldt overigens dat de precieze omvang van deze invloed nog niet bekend is; vgl. Zuiderveen Borgesius e.a. 2016, p. 5.

te lokken met aanbiedingen of advertenties,³⁰² maar het kan ook zijn dat wordt geprobeerd om politieke opvattingen of zelfs stemgedrag te sturen.

Duidelijk is verder dat platformen als Facebook, maar ook andere internetplatformen, bepaalde informatie bewust niet plaatsen om ervoor te zorgen dat geen inbreuken worden gemaakt op intellectueel eigendom of om te voorkomen dat onaanvaardbare of onzedelijk geachte uitingen worden verspreid.³⁰³ Ook dat kan invloed hebben op de vrijheid om informatie te ontvangen, en bovendien op de vrijheid van meningsuiting van degenen die dergelijke uitingen willen verspreiden. Uiteindelijk kan dit een nadelige invloed hebben op onderliggende waarden zoals pluralisme en democratie.³⁰⁴

Net als bij veel van de hiervoor besproken privacygerelateerde rechten gaat het hier tegelijkertijd om risico's die (vaak) niet heel tastbaar zijn. Zo is het de vraag in hoeverre het meningbepalende effect van de 'filterbubbels' en 'echokamers' daadwerkelijk bestaat.³⁰⁵ Het lijkt erop dat mensen nog steeds veel nieuws en informatie tot zich nemen via traditionele media en informatiebronnen,³⁰⁶ al is er weinig informatie over de diversiteit van die bronnen.³⁰⁷ Ook daarbij maken mensen bovendien keuzes en laten ze bepaalde media stelselmatig links liggen, bijvoorbeeld omdat die niet aansluiten bij hun eigen opvattingen. Het verschil met de manier waarop veel mensen met digitale of sociale media omgaan is daarbij niet heel groot.³⁰⁸ Het aantal gemelde gevallen van desinformatie om zo de meningen van mensen te beïnvloeden is in Nederland verder (nog) relatief beperkt,³⁰⁹ en er zijn weinig aanwijzingen dat er in Nederland

302. Van Keulen e.a. 2018, p. 45. Zij merken ook op dat over de precieze invloed van bots en trollen op, bijvoorbeeld, politieke en kiezersvoorkeuren in Nederland nog niet zoveel bekend is (p. 48).

303. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 156; Van Est & Gerritsen 2017, p. 38-39.

304. Moerel & Prins 2016, p. 41.

305. Van Keulen e.a. 2018; Zuiderveen Borgesius 2014, p. 85.

306. Vgl. Van Keulen e.a. 2018, p. 18 e.v.: bestaande dagbladen en omroepen spelen nog steeds een belangrijke rol bij verslaglegging en duiding van maatschappelijke ontwikkelingen, al bekijken mensen de nieuwsberichten van hun vertrouwde krant of omroep steeds vaker online.

307. Van Keulen e.a. 2018, p. 28-29.

308. Idem, p. 59.

309. Van Keulen e.a. 2018. Zij wijzen er overigens op dat het verschil tussen Nederland en andere landen, met name de Verenigde Staten, aanzienlijk is; in Amerika is bijvoorbeeld het aantal gemelde gevallen van desinformatie vele malen groter dan in Nederland (p. 35). Daarnaast wijzen zij erop dat het beperkte aantal meldingen in Nederland nog niet wil zeggen dat des- en misinformatie via platformen zich niet of nauwelijks voordoen; via factchecksites komen er wel degelijk allerlei berichten binnen over dit type informatie (idem). De diversiteit van het media-aanbod is tegelijkertijd wel aanzienlijk, zodat de risico's van filterbubbels en echokamers niet zo groot zijn (p. 81).

werkelijk sprake is van gedragssturing als gevolg van het bestaan van filterbubbels, echokamers, desinformatie of misinformatie.³¹⁰

Tot concrete rechtszaken waarbij mensen stellen dat hun toegang tot (pluriforme) informatie is ontzegd door of als gevolg van informatievoorziening via een platform is het daardoor in Nederland nog niet gekomen. Niettemin geldt ook hier dat bij het maken van beleid en het sturen op gedragscodes en zelfregulering rekening moet worden gehouden met de mogelijk nadelige effecten voor de vrijheidsrechten. Dit geldt temeer nu niet is uitgesloten dat in de toekomst meer negatieve effecten van desinformatie en filterbubbels zullen voorkomen, vooral als gepersonaliseerde ‘propaganda’ en ‘microtargeting’ vaker gaan voorkomen.³¹¹ Daarnaast wordt er inmiddels wel geprocedeerd, ook in Nederland, over de keuzes van platformen als Facebook om bepaalde uitingen die als onrechtmatig of onzedelijk worden gezien te verwijderen.³¹² De vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om informatie te ontvangen vormen daarbij wel degelijk een concreet aangrijpingspunt.

4.2.2.2 Verantwoordelijkheid voor onrechtmatige uitingen

Een tweede kwestie rondom de vrijheidsrechten is gelegen in de vraag wie verantwoordelijk kan worden gehouden voor onrechtmatige of schadelijke uitingen die via een platform worden gedaan. Deze situatie doet zich in het bijzonder voor op sociale media en internetfora, waarbij een platform het mogelijk maakt dat individuen zich uitspreken en meningen en opinies uitwisselen. Daarbij kan sprake zijn van uitingen die de reputatie, eer of goede naam van anderen aantasten, waarmee vertrouwelijke of geheime informatie wordt prijsgegeven, waarmee inbreuk wordt gemaakt op intellectuele-eigendomsrechten, waarmee wordt opgeruid of aangezet tot geweld, die de goede zeden raken, of die discriminerend of haatzaaiend van aard zijn. De bescherming van privacy- en gelijkheidsrechten, van intellectuele-eigendomsrechten en van andere rechtsstate-

310. Er is bijvoorbeeld wel gewezen op mogelijke effecten van de inzet van bots en trollen om de voorkeuren van kiezers in campagnetijd te beïnvloeden, en er zijn ook aanwijzingen dat ook in Nederland op die manier geprobeerd wordt om de voorkeuren van mensen te sturen; veel gegevens zijn daarover echter nog niet voorhanden; zie nader Van Keulen e.a. 2018, p. 48-49. Van Keulen e.a. laten tegelijkertijd zien dat de correlaties tussen desinformatie en polarisatie, politieke kennis en politieke opvattingen relatief beperkt zijn; die zijn vooral zichtbaar voor bepaalde groepen, zoals ‘zware’ internetgebruikers (Van Keulen e.a. 2018, p. 52). Ook laten zij zien dat de personaliseringseffecten en filterbubbels in Nederland niet heel veel invloed hebben op de manier waarop mensen nieuws en informatie tot zich nemen (p. 60 e.v.).

311. Van Keulen e.a. 2018, p. 54 e.v.

312. ‘Weghalen “blootfoto” leidt tot aangifte van fotograaf’, *De Volkskrant* 9 augustus 2019.

lijke waarden, kan dan maken dat een uitzondering op de vrijheid van meningsuiting moet worden gemaakt.

In de driehoeksverhouding die typerend is voor digitale platformen komt daarbij de vraag op wie verantwoordelijk is voor dergelijke uitingen en aan wie de vrijheid van meningsuiting eigenlijk toekomt: is dat het platform of is dat degene die de uiting doet? Volgens de *Delfi*-rechtspraak van het EHRM hangt het antwoord op deze vraag samen met het type platform dat de verspreiding van de uitingen heeft gefaciliteerd.³¹³ Als het platform bijvoorbeeld niet zelf content aanbiedt, of als een heel kleine speler een platform onderhoudt als een soort hobbyproject, is er voor het platform nauwelijks een verantwoordelijkheid voor eventuele onrechtmatige uitingen.³¹⁴ In dat geval moet de benadeelde partij degene die de uiting heeft geplaatst direct aanspreken. Gaat het daarentegen om een commercieel en (relatief) groot platform, dan heeft de platformbeheerder in ieder geval een zekere verantwoordelijkheid om effectieve en voldoende verfijnde maatregelen te treffen tegen 'hate speech' of oproepen tot geweld.³¹⁵ Daaraan kan bijvoorbeeld invulling worden gegeven door het inbouwen van een filtermechanisme of een 'notice and take down'-procedure. Het EHRM is van oordeel dat dit niet leidt tot problematische 'private censuur'; hoe belangrijk het ook is dat mensen vrijelijk informatie kunnen uitwisselen via internet, dit mag niet leiden tot aantasting van andere grondrechten.³¹⁶ Of en in hoeverre dit ook geldt voor 'gewone' reputatieschade of minder ernstige uitingen, is voorsnog niet zo duidelijk. Wel kan daar een parallel worden getrokken tussen platformen en andere intermediairs die informatie doorgeven of modereren, zoals krantenredacties, uitgevers of non-gouvernementele organisaties. Afhankelijk van de omstandigheden van het geval kunnen dergelijke intermediairs aansprakelijk worden gehouden voor (reputatie) schade die wordt veroorzaakt door, bijvoorbeeld, het verspreiden van een ingezonden brief of advertentie of door het via een hyperlink verwijzen naar de inhoud van een website.³¹⁷ Een van de relevante omstandigheden

313. Zie in het bijzonder EHRM 16 juni 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0616JUD006456909, *EHRC* 2015/172, m.nt. B. van der Sloot, *NJB* 2015/1630, *NJ* 2016/457, m.nt. E.J. Dommering (*Delfi AS/Estland*).

314. *Delfi*, par. 116. Zie ook EHRM 7 februari 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0207DEC007474214, *EHRC* 2017/112, m.nt. B. van der Sloot (*Pihl/Zweden*) en vgl. Gerards 2020, C.2.

315. *Delfi*, par. 154. Zie ook Gerards 2020, C.2.

316. *Delfi*, par. 157.

317. Zie bijv. EHRM 4 december 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1204JUD001125716, *EHRC* 2019/52, m.nt. T. McGonagle, *Computerrecht* 2019/92, m.nt. A.J. Tromp, par. 77 (*Magyar Jeti Zrt/Hongarije*); EHRM 27 juni 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0627JUD001722411, par. 87-88 (*Medžlis Islamske Zajednice Brčko/Bosnië-Herzegovina*); EHRM 24 september 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0924JUD004361210, *EHRC* 2013/259, m.nt. D. Voorhoof & R. Ó'Fathaig, par. 58-59 (*Belpietro/Italië*). Zie nader Gerards 2020, C.2 en C.6.2.

daarbij is of de tussenpersoon wist of kon weten dat de inhoud die hij verspreidde smadelijk of onrechtmatig was, en of de tussenpersoon voor het overige te goeder trouw heeft gehandeld.³¹⁸ In samenhang met de hiervoor genoemde *Delfi*-criteria zouden soortgelijke maatstaven nuttig kunnen zijn als platformen zijn gebruikt om onrechtmatige uitingen te verspreiden of om recensies te plaatsen die de reputatie van een gebruiker schaden.

Een en ander laat tegelijkertijd een bepaald spanningsveld zien. Enerzijds dwingt de bescherming van grondrechten de beheerders van (grote) platformen om enig toezicht te houden op wat er via hun platformen gebeurt en welke uitingen worden gedaan.³¹⁹ Doen zij dit inderdaad, en verwijderen zij (al dan niet op grote schaal) bijvoorbeeld schadelijke of beledigende uitingen, oproepen tot gewelddadige demonstraties of uitnodigingen om bij een illegale vereniging aan te sluiten, dan kan dat anderzijds een ontmoedigend effect ('chilling effect') hebben voor mensen die gebruik willen maken van hun vrijheidsrechten.³²⁰ Het gaat hier dus om het vinden van een precair evenwicht tussen grondrechten. Het zoeken van dat evenwicht is daarbij inhoudelijk gezien niet heel anders dan in de offline wereld. Ook wanneer een krant een ingezonden brief plaatst waarin discriminerende bewoordingen worden gebruikt, of een oppositielid tijdens een televisie-interview zeer beledigende uitspraken doet over een minister, zal het immers nodig zijn om afwegingen te maken tussen grondrechten. Toch is de uitdaging om deze afwegingen te maken in de platformeconomie nog veel groter, vooral door de snelheid en de volumes van informatie-uitwisseling, de gemakkelijke anonimiteit waarmee uitingen kunnen worden gedaan, en het verspreidingsbereik van die uitingen. De inschatting van de schade die wordt veroorzaakt en van het gewicht van de betrokken belangen kan daardoor worden beïnvloed, zonder dat nu al duidelijk is wat die invloed precies is of zou moeten zijn.

4.2.3 *Conclusie*

De toenemende beschikbaarheid van platformen heeft grote waarde voor de individuele vrijheid. Enorme hoeveelheden informatie zijn vrij en gemakkelijk toegankelijk, platformen vormen ideale vehikels voor het functioneren van verenigingen en coöperaties, en de mogelijkheden om te ondernemen en contracten aan te gaan zijn verruimd. Tegelijkertijd zijn er risico's, vooral waar het gaat om de vrije toegang tot informatie en de vrijheid van meningsuiting. In het bijzonder lijkt het erop dat

318. Idem.

319. Zie ook Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 157.

320. Idem, p. 159.

typische manifestaties van digitale platformen, zoals personalisering en microtargeting, veel invloed kunnen hebben op de toegankelijkheid van informatie en – daarmee – op de vrije meningsvorming. Vooral nog is die invloed, in ieder geval voor Nederland, nog weinig tastbaar en lijkt die ook niet heel anders dan die van niet-digitale media. Concrete grondrechtenvraagstukken komen daarnaast op als het gaat om het aanbieden en verwijderen van onrechtmatige informatie via platformen. Daarbij is de vraag vooral in hoeverre en wanneer platformen verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor het plaatsen, tolereren of juist verwijderen van die informatie. Naar huidige rechtspraak lijkt het erop dat vooral grote platformen goed in de gaten moeten houden wat er via hun platformen wordt gepubliceerd en dat ze een beleid moeten voeren om te voorkomen dat onrechtmatige informatie wordt gedeeld. Minder duidelijk is in hoeverre platformen ook een verantwoordelijkheid hebben om te verhinderen dat niet-evident onrechtmatige of reputatiebeschadigende informatie wordt geplaatst. Evenmin is helder waar de balans moet worden gevonden tussen de vrije toegankelijkheid van informatie en andere grondrechten, zoals de bescherming van reputaties of het recht op non-discriminatie. Dat zal zeker aanleiding gaan vormen tot de nodige rechterlijke procedures, waarin rekening zal moeten worden gehouden met de bijzondere aard van de platformen, de effecten van de inzet van algoritmes, en de snelheid en volumes van de uitwisseling van informatie.

4.3 Gelijke rechten

4.3.1 *De platformeconomie, gelijke behandeling en non-discriminatie: positieve gevolgen*

Voor de onderliggende waarden van het recht op gelijke behandeling en non-discriminatie geldt dat er veel te zeggen is voor de platformeconomie. Als er geen winstoogmerk is bij een platform en sprake is van ‘peer-to-peer’-samenwerking of -delen, kan dat de toegankelijkheid en inclusiviteit van maatschappelijk belangrijke goederen ten goede komen.³²¹ Er gaat iets egalitairistisch schuil in de gedachte dat het mogelijk is om, bijvoorbeeld, een auto of appartement te delen of om samen met anderen gebruik te kunnen maken van kostbare apparaten. Bezien vanuit de kernwaarden van gelijkwaardigheid, toegankelijkheid en inclusiviteit is dit soort collaboratieve manifestaties van de platformeconomie zeker als positief te beschouwen.

Ook meer commerciële platformen hebben bovendien als voordeel dat ze laagdrempelig en digitaal zijn en dat de identiteit van een aanbieder of

321. Hatzopoulos 2018, p. 2-3.

gebruiker lang niet altijd relevant is.³²² Het feit dat via platformen vaak kleine ‘microtaken’ kunnen worden uitgevoerd en het werk via platformen heel flexibel kan worden ingericht, kan het voor allerlei mensen gemakkelijker maken om gelijkwaardig en effectief aan de arbeidsmarkt deel te nemen – denk bijvoorbeeld aan mensen die thuis zware zorgtaken hebben en daardoor alleen op afstand kunnen werken.³²³ De relatieve anonimiteit die samenhangt met veel platformen zorgt er daarnaast voor dat identiteit niet altijd belangrijk is.³²⁴ Mensen die in de ‘gewone’ samenleving te maken krijgen met uitsluitingsgedrag of discriminatie, bijvoorbeeld doordat ze bij een balie vervelend worden bejegend omdat ze zichtbaar deel uitmaken van een minderheidsgroep of omdat ze ‘gekke’ voorkeuren of wensen hebben, kunnen via platformen zonder moeite bepaalde producten aanschaffen, van bepaalde diensten gebruikmaken of juist bepaalde diensten aanbieden.³²⁵ Ook op die manier kan een goed ingerichte platformeconomie dus zeker meerwaarde hebben als het gaat om toegankelijkheid, inclusiviteit en gelijkwaardigheid.³²⁶

4.3.2 *De platformeconomie, gelijke behandeling en non-discriminatie: risico's*

4.3.2.1 Beoordelingssystemen, profielen en discriminatie

Een groot risico van discriminatie en ongelijke behandeling hangt samen met de beoordelingssystemen die de meeste platformen gebruiken om ‘delen met vreemden’ te faciliteren.³²⁷ Door elkaar beoordelingen te geven kunnen zowel aanbieders als afnemers iets zeggen over de betrouwbaarheid en kwaliteit van die aanbieder of afnemer.³²⁸ Zeker wanneer er veel gelijklopende, positieve beoordelingen beschikbaar zijn, vergroot dit de kans dat een nieuwe afnemer in zee zal willen gaan met een dienstverlener, of dat een aanbieder zijn kostbare eigendommen zal willen uitlenen aan een bepaalde afnemer. Die kans is nog groter als er niet alleen positieve beoordelingen worden gegeven, maar er ook persoonlijke informatie beschikbaar is over een gebruiker. Dat geldt zeker als het gaat om diensten waarbij vertrouwen echt belangrijk is, zoals

322. Barzilay & Ben-David 2017, p. 400; Thierer e.a. 2016, p. 872.

323. Vgl. Schoenbaum 2016, p. 3.

324. Barzilay & Ben-David 2017, p. 400. Dit kan ook gelden als het algoritme dat wordt gehanteerd zo is ingericht dat het onbewuste discriminatie herkent en uitsluit; vgl. Lammerant, Blok & De Hert 2018, p. 8.

325. Zie ook hiervoor, par. 2.4.1.1; zie verder Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002; Natour 2016, p. 318; Thierer e.a. 2016, p. 871-872.

326. Vgl. Davidson & Infranca 2016, p. 263; Schoenbaum 2016, p. 2; Dillahunt & Malone 2015, p. 9. Te denken is aan mensen met een lage sociaaleconomische positie of met een migratieachtergrond, aan mensen met een beperking of aan vrouwen.

327. Zie nader par. 2.2.1.2.

328. Zie Rathelot & Laounéan 2016, p. 3.

bij 'intieme' activiteiten zoals het verhuren van de eigen woning of bij carpooling.³²⁹ Als er dan bijvoorbeeld foto's of volledige namen staan vermeld in het profiel van een gebruiker, heeft dat grote impact op het opwekken van vertrouwen bij iemand die op zoek is naar een geschikt vakantieappartement of een lange autorit.³³⁰

Tegelijkertijd is de beschikbaarheid van dit soort persoonlijke informatie riskant vanuit het perspectief van het discriminatieverbod. Een probleem is vooral dat beoordelingen gekleurd kunnen zijn door irrelevante overwegingen, door foutieve beeldvorming, of door vooroordelen, stigma's en stereotypen.³³¹ Zo kunnen negatieve beoordelingen op Airbnb mede zijn bepaald door de etnische afkomst van de verhuurder, of kan een Uberchauffeur lage cijfers krijgen omdat hij een ontsierende huidaandoening heeft.³³² Dit is des te problematischer omdat de eerder gegeven beoordelingen ook de daaropvolgende reviews kunnen bepalen.³³³ Samen met negatieve beelden die kunnen worden opgeroepen door de beschikbare persoonsinformatie (bijvoorbeeld naam, foto, leeftijd, geslacht) in het profiel, kunnen dergelijke beoordelingen vervolgens de transacties beïnvloeden die via een platform tot stand komen.³³⁴ Het gevolg daarvan kan zijn dat dienstverleners met bepaalde kenmerken (een donkere huidskleur, een zichtbare handicap) minder gewild zijn, of dat homoseksuele stellen of mensen met een buitenlandse achternaam een hogere prijs moeten betalen voor, bijvoorbeeld, een taxirit.³³⁵ Uiteindelijk kan dat leiden tot uitsluiting of tot een beperking van de mogelijkheid om bepaalde diensten te verlenen, waarvoor moeilijk een objectieve rechtvaardiging is te vinden.³³⁶ Dit is nog extra problematisch omdat de invloed van vooroordelen of vooropgezette meningen nauwelijks kenbaar en moeilijk meetbaar is. Aan beoordelingen is bijvoorbeeld lang niet altijd af te zien

329. Vgl. Schoenbaum 2018, p. 7; Tjaden, Schwemmer & Khadjavi 2018, p. 421.

330. Leong & Belzer 2017, p. 1287.

331. Zie bijv. idem, p. 1291; Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 78; Citron & Pasquale 2014, p. 4. Ook Wagner en Eidenmüller laten zien dat menselijke besluiten in de economische sfeer onvermijdelijk gekleurd zijn (Wagner & Eidenmüller 2019, p. 592). Zie in meer algemene zin over dit risico ook Lammerant, Blok & De Hert 2018, p. 10.

332. Vgl. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002; Tjaden, Schwemmer & Khadjavi 2018; Leong & Belzer 2017, p. 1274; Edelman, Luca & Svirsky 2016; Ge e.a. 2016, p. 10; Rogers 2015, p. 95.

333. Leong & Belzer 2017, p. 1294; Citron & Pasquale 2014, p. 4.

334. Leong & Belzer 2017, p. 1292; Citron & Pasquale 2014, p. 4. Wagner en Eidenmüller spreken van een 'mass production of bias' (Wagner & Eidenmüller 2019, p. 593).

335. Zie nader, met voorbeelden en cijfers, bijvoorbeeld De Groen & Maselli 2016, p. 5-6. Voor de Verenigde Staten is er veel bewijs van discriminatie bij taxidiensten die via Uber worden aangeboden; zie bijv. Leong & Belzer 2017, p. 1274; Ge e.a. 2016, p. 10 e.v. Voor Duitsland is dergelijk bewijs beschikbaar waar het gaat om carpooling; zie Tjaden, Schwemmer & Khadjavi 2018.

336. Vgl. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002; Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 78.

of ze zijn ingegeven door stereotypen of negatieve beeldvorming over bepaalde groepen mensen.³³⁷ De algoritmes die worden gebruikt om totaal-scores te berekenen zijn bovendien vaak geheim of in ieder geval weinig transparant.³³⁸ Voor individuen die het gevoel hebben te zijn gediscrimineerd als gevolg van een beoordelingssysteem of de inrichting van een gebruikersprofiel is het daardoor niet eenvoudig om rechtsbescherming tegen discriminatie te verkrijgen. Zo zal het vaak moeilijk zijn om aan te tonen dat een transactie niet tot stand is gekomen of iemand een klus niet heeft gekregen doordat hij als gevolg van discriminatie relatief lagere beoordelingen heeft gekregen of doordat uit zijn naam of foto blijkt dat hij tot een bepaalde minderheid behoort.³³⁹

Dit soort vormen van discriminatie kan tot op zekere hoogte worden tegengegaan door de platformen zelf. Zo kan het al helpen om geen foto's of namen op te nemen in de app waarmee een platform werkt, zodat factoren als etnische afkomst of geslacht niet meteen een rol kunnen spelen bij de totstandkoming van een transactie of bij het geven van een beoordeling.³⁴⁰ Grote platformen als Uber of Airbnb proberen door een betere inrichting van hun algoritmes en hun beoordelingssystemen de invloed van vooroordelen en stereotypen ook al te verkleinen.³⁴¹ Tegelijkertijd is het nog niet helemaal duidelijk of de platformen hier ver genoeg in gaan.³⁴² Op dit punt kan nadere, verplichtende wetgeving wenselijk zijn om ervoor te zorgen dat de gebruikte technologie zo veel mogelijk discriminatieproof wordt gemaakt.

Voor zover discriminatie door een goede inrichting van de platformen en door slimme technologie (nog) niet kan worden voorkomen, roepen de grote consequenties van beoordelingssystemen vragen op naar de

337. Vgl. Van Dijck, Poell & De Waal 2016, p. 78. Er zijn overigens ook wel meer open gevallen van discriminatie, bijvoorbeeld op grond van geslacht; zie daarover Schoenbaum 2016, p. 24 e.v.

338. Moerel & Prins 2016, p. 40; Citron & Pasquale 2014, p. 5. Vaak worden ze ook beschermd door bedrijfsgeheim; zie nader Hatzopoulos 2018, p. 97.

339. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1007.

340. Ge e.a. 2016, p. 10 en 20; zij geven ook een aantal andere aanbevelingen om discriminatie te voorkomen bij vervoersdiensten die worden aangeboden via platformen. Datzelfde geldt voor Rathelot & Laounéan 2016, p. 4-5 en, voor Airbnb, Edelman, Luca & Svirsky 2016, p. 18. Rathelot en Laounéan wijzen er overigens ook op dat mensen dan toch weer op zoek kunnen gaan naar zogenaamde 'proxy's' – andere, ogenschijnlijk neutralere criteria die in feite hetzelfde effect hebben als het selecteren op basis van bijvoorbeeld geslacht of etniciteit (Rathelot & Laounéan 2016, p. 7).

341. Vgl. Rathelot & Laounéan 2016, p. 4; Rogers 2015, p. 95. Er zijn ook suggesties gedaan om hier nog verder in te gaan; zie bijv. Edelman, Luca & Svirsky 2016, p. 18.

342. Vgl. Edelman, Luca & Svirsky 2016, p. 20. Het verlies aan data dat ontstaat als bepaalde informatie niet meer kan worden weergegeven, kan bovendien zo nadelig zijn dat het voor een platform zwaarder weegt dan het risico op bias; zie Tadelis 2016, p. 336.

rechtsbescherming bij eventuele (indirecte) discriminatie.³⁴³ Op dit punt biedt de Nederlandse gelijkebehandelingswetgeving wel enige ruimte, nu die niet alleen discriminatie op een groot aantal gronden verbiedt door werkgevers en bij het uitoefenen van vrije beroepen (zoals het geval is voor de meeste EU-gelijkebehandelingswetgeving), maar ook bij het aanbieden van goederen en diensten.³⁴⁴ Daardoor kan deze wetgeving worden toegepast als platformen een actieve rol spelen bij het realiseren van transacties.³⁴⁵ Lastiger wordt het als een platform zich opstelt als een passieve tussenpersoon, en niet zelf de trekken vertoont van een daadwerkelijke aanbieder van diensten of een daadwerkelijke werkgever. Naar huidig recht kan zo'n platform dan niet verantwoordelijk worden gehouden voor eventuele (indirect) discriminerende gevolgen bij het aanbieden van goederen of diensten, maar moet de individuele aanbieder worden aangesproken.³⁴⁶ Die individuele aanbieder is echter lang niet altijd verantwoordelijk voor discriminatie in de geaggregeerde en gemiddelde beoordelingen, en discriminatie op basis van het gebruikersprofiel is vaak moeilijk aantoonbaar. Algemene gelijkheidsbepalingen, zoals artikel 1 van het Twaalfde Protocol bij het EVRM of artikel 1 Grondwet, kunnen mogelijk wel als vangnet dienen, maar dan moet wel worden aangenomen dat deze bepalingen ook van toepassing zijn op horizontale rechtsverhoudingen zoals ze in de platformeconomie vaak aan de orde zijn. Bovendien heeft dit soort algemene bepalingen als nadeel dat ze weinig precieze aanwijzingen geven ten aanzien van wat wel of niet toelaatbaar is.³⁴⁷ Gelet hierop lijkt nadere regulering en aanpassing van bestaande wetgeving noodzakelijk, bijvoorbeeld door in de AWGB intermediërende platformen verantwoordelijk te maken voor (indirecte) discriminatie die via hen plaatsvindt.³⁴⁸ Daarbij moet dan rekening worden gehouden met de specifieke kenmerken van digitale platformen, zoals het gebruik van algoritmes en de discriminatierisico's die daarmee samenhangen,³⁴⁹ en het gebruik van empirische gegevens, zoals het ver grote risico van discriminatie als foto's of namen in een gebruikersprofiel worden opgenomen.³⁵⁰

343. Vgl. Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 147 e.v.

344. Zie voor een kort overzicht van de voor de platformeconomie relevante bepalingen Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1006.

345. Zie ook Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1007.

346. Idem.

347. Ook elders is wel gewezen op het feit dat de huidige regelgeving nog niet voldoende is ingericht op het waarborgen van de betrouwbaarheid en de kwaliteit van beoordelingen; bijv. Frenken e.a. 2017, p. 101.

348. Frenken e.a. 2017, p. 101.

349. Vgl. Van Dijck, Poell & De Waal 2019, p. 149-150.

350. Ge e.a. 2016, p. 20.

4.3.2.2 Prijsdiscriminatie en microtargeting

In paragraaf 4.1.2 is aan de orde gekomen dat de algoritmes waarmee digitale platformen werken in staat zijn om grote hoeveelheden informatie en gebruiksdata aan elkaar te koppelen. Daardoor kunnen vraag en aanbod goed op elkaar worden afgestemd en kunnen op de persoonlijke wensen en omstandigheden toegesneden aanbiedingen worden gedaan ('microtargeting').³⁵¹ In de praktijk wordt deze informatie ook gebruikt om prijzen voor goederen of diensten te bepalen.³⁵² Dat heeft als groot voordeel dat het aanbod en de prijzen zorgvuldig worden toegesneden op de individuele situatie en op wat mensen bereid zijn om te betalen.³⁵³ Dit kan op zichzelf leiden tot een ongelijke behandeling, bijvoorbeeld als de prijs die een platform berekent voor dezelfde dienst hoger is voor verschillende afnemers, zonder dat daarvoor een verklaring is te vinden in – bijvoorbeeld – hogere kosten voor het verlenen van die dienst ('prijsdiscriminatie').³⁵⁴ Daarvoor kan vaak echter een objectieve, economische rechtvaardiging bestaan in het eenvoudige gegeven dat verschillende mensen of groepen van personen kennelijk bereid zijn om verschillende prijzen te betalen.³⁵⁵ Op zichzelf hoeft dit soort prijsdifferentiatie dus niet problematisch te zijn vanuit het perspectief van het gelijkheidsbeginsel, ook al ervaren veel mensen dit anders.³⁵⁶

Dit kan anders zijn als wordt bedacht dat veel van de gebruiksdata waarvan algoritmes gebruikmaken weinig neutraal zijn.³⁵⁷ Bovendien wordt met de algoritmes vaak gezocht naar patronen en correlaties die

351. Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 580.

352. Zie nader bijv. Zuiderveen Borgesius & Poort 2017; weliswaar beschrijven zij prijsdiscriminatie door webshops, maar de prijsbepaling door platformen is hiermee door de toepassing van algoritmes sterk vergelijkbaar.

353. Frenken e.a. 2017, p. 34; King & Forder 2016, p. 702.

354. Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 580; Wagner & Eidenmüller 2019, p. 585; Zuiderveen Borgesius & Poort 2017, p. 5.

355. Bovendien is niet altijd unieke en digitale identificatie van een individu nodig voor prijsdiscriminatie, al wordt de differentiatie eenvoudiger en preciezer naarmate er meer informatie beschikbaar is. Zie nader hierover Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 583.

356. Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 584; Wagner & Eidenmüller 2019, p. 585; Zuiderveen Borgesius & Poort 2017, p. 7-8; King & Forder 2016, p. 702. Poort en Zuiderveen Borgesius wijzen er wel op dat in veel van deze gevallen wel sprake is van verwerking van persoonsgegevens om tot de gedane aanbiedingen en prijzen te komen, en dat die persoonsgegevensverwerking niet altijd rechtmatig is (Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 582); die problematiek staat in deze par. echter niet centraal, maar is aan de orde gekomen in par. 4.1.2.3.

357. King & Forder 2016, p. 702. Daar komt nog bij dat de meeste algoritmes nogal ondoorzichtig en onvoorspelbaar zijn en dat het dus niet gemakkelijk is om te achterhalen of de logica achter de getrokken conclusies wel klopt; zie Moerel & Prins 2016, p. 45. Zie ook Lammerant, Blok & De Hert 2018, p. 11.

te maken hebben met lastig te definiëren begrippen als ‘kwaliteit’ of ‘competenties’.³⁵⁸ Zo kan een platform werken met een algoritme dat erop is gericht om zo nauwkeurig mogelijk de betrouwbaarheid van een aanbieder te bepalen om te zien of die tot het platform kan worden toegelaten. Het algoritme werkt dan met patroonherkenning op basis van een big-data-analyse: welke aanbieders zijn in het verleden betrouwbaar gebleken (bijvoorbeeld blijkend uit ratings en reviews) en welke kenmerken hadden zij? Daarbij zal het algoritme ongetwijfeld een aantal correlaties vinden, maar die zullen niet in alle gevallen daadwerkelijk iets zeggen over de feitelijke betrouwbaarheid. Dat kan tot gevolg hebben dat bepaalde onbetrouwbare aanbieders toch tot het platform worden toegelaten, terwijl sommige betrouwbare aanbieders juist worden uitgesloten.³⁵⁹ Wanneer die fouten (‘false positives’ of ‘false negatives’) ook nog samenhangen met ‘verdachte’ persoonskenmerken als de huidskleur, het geslacht of de seksuele voorkeur van een gebruiker van een platform, kan dat leiden tot ongerechtvaardigd onderscheid.³⁶⁰

Dit wijst bovendien op een tweede probleem, en dat is dat de patronen die worden herkend kunnen samenhangen met het bestaan van maatschappelijke vooroordelen en stereotypes.³⁶¹ De data die het algoritme van het platform gebruikt kunnen ‘vervuild’ zijn doordat ze onaanvaardbaar geachte generalisaties reflecteren, bijvoorbeeld over de huidskleur of het geslacht van een aanbieder of afnemer.³⁶² Het kan bijvoorbeeld zijn dat voor bepaalde diensten die worden geassocieerd met ‘typisch’ mannelijke of vrouwelijke kenmerken alleen mannelijke of vrouwelijke aanbieders naar boven komen, dat de prijzen voor ‘typisch vrouwelijke’ spullen hoger zijn als een vrouw ernaar zoekt dan als een man dat zou doen, of dat dezelfde diensten een hoger uurbedrag opleveren als ze

358. De Hert, Lammerant & Blok 2017, p. 128.

359. Schermer 2011, p. 48.

360. King & Forder 2016, p. 702.

361. Sterk gerelateerd hieraan is het probleem dat door de profielvorming de kenmerken van losse individuen die deel uitmaken van een bepaalde groep (bijvoorbeeld mensen met een migratieachtergrond) worden toegeschreven aan de groep als geheel; dergelijke groepsprofielen kunnen dan gemakkelijk leiden tot benadeling, stigmatisering en discriminatie van individuen die niet zelf over die kenmerken beschikken; zie Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 134-135; Calders & Žliobaitė 2012, p. 51; Schermer 2011, p. 47. Overigens wijzen Thierer e.a. erop dat de inzet van individualiseerbare beoordelingssystemen dit tegen kan gaan (Thierer e.a. 2016, p. 872), maar dergelijke systemen hebben mogelijk weer invloed op de privacyrechten (zie daarvoor par. 4.1.2.1).

362. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 142; De Hert, Lammerant & Blok 2017, p. 131; Calders & Žliobaitė 2012, p. 46 e.v.; Schermer 2011, p. 47.

door mannen worden aangeboden in vergelijking tot vrouwen.³⁶³ In die gevallen kan het resulterende verschil in aanbod of prijs een extrapolatie zijn van maatschappelijk bestaande ongelijkheid of van ongefundeerde en al te generalistische opvattingen.³⁶⁴ Bezien vanuit het gelijkheidsbeginsel vraagt het daarom ten minste om een stevige rechtvaardiging als blijkt dat aanbieders van woningen via Airbnb met een getinte huid stelselmatig minder geld kunnen vragen voor het verhuren van hun appartement dan witte mensen, of als blijkt dat de Turks of Marokkaans klinkende naam van iemand die een rit aanvraagt via Uber leidt tot een aanzienlijk hogere ritprijs.³⁶⁵ In veel gevallen is zo'n rechtvaardiging niet te geven, omdat de feitelijke ongelijke behandeling niet het resultaat is van objectieve en relevante kenmerken van het verhuurde object of van de kwaliteit van de verhuurder, maar van maatschappelijke vooroordelen en stereotypen.³⁶⁶

Dit betekent dat de platformalgoritmes gevoelig zijn voor discriminatie. Dit kan deels worden opgelost door de algoritmes zo in te richten dat zij zelf discriminatie leren herkennen en tegengaan.³⁶⁷ Daarvoor bestaan al methoden, maar die zijn vooralsnog niet ver genoeg ontwikkeld om ze op grote schaal te kunnen inzetten.³⁶⁸ Op dit moment is er ook geen regelgeving of rechtspraak in Nederland die daartoe verplicht.³⁶⁹ In plaats daarvan zullen mensen die zich het slachtoffer voelen van prijsdiscriminatie naar de rechter moeten stappen en voldoende bewijs moeten aanvoeren van een statistisch significant indirect onderscheid. Daarmee gaan echter praktische moeilijkheden gepaard, zoals het feit dat veel platformen niet zichtbaar maken of en hoe zij hun prijs- en personaliseringsbeleid vormgeven en hoe hun algoritmes werken.³⁷⁰ Ook is het vaak moeilijk om een voldoende groot aantal vergelijkingsgevallen te vinden om statistische discriminatie te kunnen aantonen.³⁷¹ Dit bemoeilijkt de individuele rechtsbescherming tegen discriminatie door digitale platformen. Zoals

363. Vgl. Calders & Žliobaitė 2012, p. 50. Voor dit laatste (hogere uurlonen voor vrouwen dan voor mannen bij aanbieden van dezelfde diensten) bestaat in de VS empirisch bewijs; zie Barzilay & Ben-David 2017, p. 408.

364. Vgl. Citron & Pasquale 2014, p. 14-15.

365. Tjaden, Schwemmer en Khadjavi vonden sterk empirisch bewijs voor discriminatie op grond van de etnische klank van een achternaam bij carpooling in Duitsland (Tjaden, Schwemmer & Khadjavi 2018, p. 419).

366. Vgl. De Hert, Lammerant & Blok 2017, p. 127.

367. Zie voor de technische mogelijkheden daarvan De Hert, Lammerant & Blok 2017, p. 131-132.

368. De Hert, Lammerant & Blok 2017, p. 132.

369. Zie ook Lammerant, Blok & De Hert 2018, p. 22-23.

370. Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 588-590.

371. Vgl. Calders & Žliobaitė 2012, p. 50. Voor dit laatste (hogere uurlonen voor vrouwen dan voor mannen bij aanbieden van dezelfde diensten) bestaat in de VS empirisch bewijs; zie Barzilay & Ben-David 2017, p. 408.

hiervoor ook al is besproken ten aanzien van de reputatie- en beoordelingsmechanismen, is het voor het vinden van een oplossing hiervoor nodig om de gelijkebehandelingswetgeving aan te passen en die sterker toe te snijden op de specifieke eigenschappen van digitale platformen.

4.3.2.3 Indirecte uitsluiting

Platformen kunnen verder indirecte uitsluiting tot gevolg hebben. Sommige platformdiensten zijn bijvoorbeeld alleen in bepaalde wijken, steden of regio's goed beschikbaar.³⁷² Dit is op zichzelf logisch, omdat een deelauto- of bezorgdienst alleen functioneel kan zijn als er genoeg mensen zijn die ervan gebruik willen maken.³⁷³ Dit betekent echter ook dat mensen die niet in de grote steden wonen minder toegang hebben tot bepaalde goedkope en laagdrempelige voorzieningen. Zij kunnen alleen tegen hoge prijzen gebruikmaken van bepaalde platformdiensten of ze blijven aangewezen op diensten die in de 'gewone' economie worden aangeboden.³⁷⁴ Een soortgelijk probleem is dat sommige aanbiedingen helemaal niet aan bepaalde groepen of in bepaalde gebieden worden gedaan, bijvoorbeeld omdat een algoritme bij het toekennen van dienstverleningscontracten stelselmatig de voorkeur geeft aan mensen met een hogere opleiding of met een bepaalde woonplaats.³⁷⁵ Eveneens vergelijkbaar is het gegeven dat vooral mensen die vermogen hebben, bijvoorbeeld in de vorm van een mooi huis of een luxueuze auto, van de platformeconomie profiteren; hun eigendommen zijn immers aantrekkelijk, wat betekent dat zij gemakkelijk en tegen een hoge prijs via Airbnb hun appartement kunnen verhuren of via autodeelplatformen hun auto kunnen delen.³⁷⁶ Uit Amerikaans onderzoek blijkt bovendien dat onderbemiddelde groepen vaak terughoudender zijn als het gaat om het benutten van platformen om zaken te lenen of om anderen klussen voor zich te laten uitvoeren.³⁷⁷ Daarnaast heeft de flexibiliteit van de platformeconomie weliswaar voordelen als het gaat om participatie, maar de snelheid waarmee moet worden gereageerd vergt ook een bepaalde vaardigheid en een bepaald gedrag.³⁷⁸ Mensen die minder handig zijn met internet of die eenvoudigweg door een beperking of gezinszorg minder vaak gebruikmaken van apps of internet, komen daardoor bijvoorbeeld minder

372. Vgl. De Groen & Maselli 2016, p. 8.

373. Zie nader over de sterke relatie tussen de platformeconomie en steden Davidson & Infranca 2016, p. 226 e.v.

374. De Groen & Maselli 2016, p. 9.

375. Moerel & Van der Wolk 2017, p. 42; Schor e.a. 2016, p. 79; Schor 2014, p. 8; Zuiderveen Borgesius 2014, p. 81. Vgl. ook Moerel & Prins 2016, p. 47.

376. Frenken e.a. 2017, p. 34; Schor 2017, p. 276; Cansoy & Schor 2016, p. 3; Frenken 2016, p. 8-9. Vgl. ook Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 582.

377. Dillahunt & Malone 2016, p. 9-10.

378. Burri & Heeger-Hertter 2018, p. 1002.

snel in aanmerking voor klussen of dienstverlening die via een platform verlopen.³⁷⁹ In ieder geval voor de Verenigde Staten betekent dit dat de platformeconomie een merkbare verschuiving van economische kansen en mogelijkheden tot gevolg heeft, met nadelige gevolgen voor de laagste inkomens- en opleidingsgroepen.³⁸⁰

Dit laat zien dat platformen bestaande, maatschappelijke patronen van ongelijke behandeling, uitsluiting en achterstelling reflecteren.³⁸¹ Dat gebeurt meestal niet bewust en vaak ongemerkt. De vraag is ook of de platformeconomie daarmee daadwerkelijk *nieuwe* vormen van discriminatie en uitsluiting genereert – in veel gevallen gaat het vooral om een versterking van al bestaande fenomenen. Vanuit het perspectief van het gelijkheidsbeginsel is die vraag echter minder relevant. Het gaat er vooral om of deze ongelijke gevolgen moeten worden geaccepteerd.³⁸² Vanuit waarden als die van gelijkwaardigheid, toegankelijkheid en inclusiviteit zou het in ieder geval niet zo mogen zijn dat groepen die minder van de platformeconomie profiteren disproportioneel veel mensen omvatten die maatschappelijk gezien toch al in een nadelige positie verkeren, zoals mensen met een migratieachtergrond of een handicap of mensen met een lage sociaaleconomische status. Om dit soort maatschappelijke ongelijkheid te bestrijden zal het mogelijk nodig zijn om sociaal beleid te voeren of in gevallen van achterstelling (feitelijke) compensatie te bieden.³⁸³

4.3.3 Conclusie

Net als voor de privacygerelateerde rechten en vrijheidsrechten geldt voor gelijkheidsrechten dat de platformeconomie het nodige te bieden heeft. De toegang tot voorzieningen en diensten kan door de beschikbaarheid van digitale platformen inclusiever worden, al is het maar doordat anoniem – en daarmee zonder aanzien des persoons – transacties kunnen plaatsvinden. Daarnaast zijn door het gebruik van algoritmes vergaande differentiatie en personalisering mogelijk, waardoor aanbiedingen en prijzen helemaal kunnen worden toegesneden op de individuele behoeften.

Tegelijkertijd kan de werking van de platformalgoritmes zodanig zijn dat bepaalde groepen mensen minder profiteren van de voordelen van

379. Idem.

380. Schor 2017, p. 265.

381. Vgl. Kleinberg e.a. 2019, p. 21; Schor 2014, p. 8.

382. Of, zoals Schoenbaum het formuleert: 'We have rejected (...) these arguments in the traditional economy. Is there a reason to accept them in the sharing economy?' (Schoenbaum 2016, p. 31).

383. Vgl. Frenken e.a. 2017, p. 102.

de platformeconomie dan andere. Een zekere compensatie daarvoor door middel van algemeen beleid en wetgeving kan nodig zijn om die nadelen te bestrijden. Meer concreet is duidelijk geworden dat de inzet van algoritmes bij prijsbepaling en personalisering en in het kader van beoordelings- en reputatiesystemen kan leiden tot ongerechtvaardigd onderscheid en discriminatie. Concrete rechtszaken daarover zijn mogelijk, maar het zal door ondoorzichtigheid en geheimhouding van algoritmes niet altijd eenvoudig zijn om de discriminerende effecten van een algoritme te achterhalen en aan te tonen. Daarnaast is het momenteel lastig om platformen direct verantwoordelijk te houden voor discriminatie in bijvoorbeeld beoordelingen of algoritmegegreven prijsbepaling. Technologische ontwikkelingen om discriminatie in algoritmes te voorkomen en te detecteren kunnen worden gestimuleerd om deze problemen tegen te gaan. Daarnaast is het wenselijk om de bestaande gelijkebehandelingswetgeving beter toe te snijden op de rol die platformen spelen bij dienstverlening en het aanbieden van goederen.

4.4 Procedurele rechten

Ogenschijnlijk worden de procedurele rechten nauwelijks door de opkomst van de platformeconomie geraakt. Uiteindelijk kunnen mensen die benadeeld zijn door een aankoop via een platform immers altijd terecht bij de rechter, net als mensen die bijvoorbeeld het slachtoffer zijn van discriminatie door een beoordelingssysteem. De bijzondere aard en kenmerken van platformen lijken op het verloop van die procedures niet of nauwelijks invloed te hebben. In werkelijkheid zijn de effecten echter aanzienlijk. Dit heeft allereerst te maken met het feit dat veel (vooral grote) platformen voor geschilbeslechting gebruikmaken van alternatieve, online vormen van geschilbeslechting, bijvoorbeeld om een oplossing te vinden voor de kleinere consumentenkwesties of bij conflicten over de op een platform gegeven beoordelingen.³⁸⁴ Vaak wordt daarbij ook weer gebruikgemaakt van een digitaal platform, zodat er sprake is van een zekere ‘platformisering’ van de geschilbeslechting. De vraag naar de eventuele effecten daarvan voor de grondrechten komt hierna aan de orde in paragraaf 4.4.1.

Ook wanneer een zaak ‘gewoon’ bij een overheidsrechter terechtkomt, kunnen er bijzondere vraagstukken spelen ten aanzien van de procedurele rechten. Dit heeft vooral te maken met het feit dat platformen veelvuldig gebruikmaken van algoritmes om op een efficiënte manier vraag en aanbod met elkaar in verband te brengen. Die geautomatiseerde processen van dataverwerking kunnen in rechterlijke procedures proble-

384. Hatzopoulos 2018, p. 177; Zie ook Cortés 2016a, p. 1.

matische effecten hebben voor de equality of arms en de bewijspositie van partijen, en ze kunnen leiden tot een gebrek aan transparantie in de procedure. Op die risico's wordt ingegaan in paragraaf 4.4.2.

4.4.1 *Platformisering van geschilbeslechting en Online Dispute Resolution (ODR)*

4.4.1.1 Toegang tot het recht, ADR en ODR – positieve gevolgen en voorwaarden

Steeds meer platformen en hun gebruikers kiezen voor de afhandeling van hun geschillen voor een vorm van Online Dispute Resolution (ODR).³⁸⁵ Klachten kunnen daarbij via een digitaal platform worden ingediend bij een aanbieder van diensten of goederen en ook een deel van het case-management – zoals het beheer van een dossier en de uitwisseling van informatie – vindt via het platform plaats.³⁸⁶ Mocht dit digitale contact niet leiden tot een bevredigende oplossing van een geschil, dan kan eventueel gebruik worden gemaakt van een fysiek mechanisme van alternatieve geschilbeslechting (Alternative Dispute Resolution, ADR) of kan uiteindelijk een rechter worden benaderd.³⁸⁷ ODR en ADR kunnen een laagdrempelige en efficiënte vorm van geschilbeslechting opleveren, bijvoorbeeld bij consumentengeschillen rondom de aankoop of huur van producten of de verlening van diensten. De toegang tot het recht, een belangrijke grondrechtelijke waarde, kan worden bevorderd door de inzet ervan.³⁸⁸ Bovendien kan dit soort mechanismen de rechtspleging efficiënter en goedkoper maken doordat niet steeds de overheidsrechter hoeft te worden benaderd.

De vraag is niettemin of er aan de inzet van ODR-platformen risico's zijn verbonden als het gaat om procedurele grondrechten. Bij de beantwoording van die vraag biedt de EHRM-rechtspraak over het recht op toegang tot de rechter en een eerlijk proces belangrijke kaders. In *Momčilović/Kroatië* oordeelde het EHRM bijvoorbeeld dat het opleggen van een verplichting om te proberen een geschil eerst via mediation op te lossen niet per definitie in strijd is met het recht op toegang tot de rechter van art. 6 EVRM.³⁸⁹ Wel vereist het EHRM daarbij dat het mogelijk moet zijn om de

385. Bauw 2018; Condlin 2017; Sela 2017; Rühl 2015. Zie over ODR in het algemeen ook Coenraad & Ingelse 2017, p. 31 e.v.

386. Idem.

387. Zie over de definitie en verschillende vormen van ADR nader Bauw e.a. 2018, m.n. p. 55 e.v.; Coenraad & Ingelse 2018, p. 28 e.v. en p. 73 e.v.

388. Sela 2017, p. 642.

389. EHRM 26 maart 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0326JUD001123911, *EHRC* 2015/135, m.nt. M. Wiesterveld, par. 46 (*Momčilović/Kroatië*).

procedure uiteindelijk voor de overheidsrechter voort te zetten, dat de periode waarin moet worden gezocht naar alternatieve geschilbeslechting niet onnodig lang mag zijn en dat de kern van het recht op toegang tot de rechter niet mag worden aangetast.³⁹⁰

In *Tabbane/Zwitserland* en in *Mutu en Pechstein/Zwitserland* oordeelde het EHRM daarnaast dat het niet in strijd is met het door art. 6 EVRM gegarandeerde recht op toegang tot de rechter als twee contractspartijen samen en vrijwillig besluiten een geschil te laten beslechten via arbitrage, ook als daarna geen rechterlijke toetsing niet meer mogelijk is.³⁹¹ De partijen kunnen immers zelf kiezen voor deze vorm van geschilbeslechting en ze kunnen daarbij ook afstand doen van een aantal procedurele rechten. Voorwaarde is wel dat beide partijen deze keuzes maken in volledige vrijheid en op een wettige en duidelijke manier.³⁹² Als de toestemming voor arbitrage niet helemaal vrij is gegeven, kan niet worden gesproken van 'vrijwilligheid' en kan ook niet worden aangenomen dat beide partijen de eventuele nadelige procedurele consequenties van alternatieve geschilbeslechting onomwonden hebben aanvaard.³⁹³ Voor Nederland blijkt een soortgelijk basisrecht uit art. 17 Grondwet, dat inhoudt dat iemand niet mag worden afgehouden van een bij wet opengestelde rechtsgang.³⁹⁴ Net als onder art. 6 EVRM mag onder art. 17 Gw afstand worden gedaan van een beroep op de rechter, maar opnieuw moet dat in vrijheid gebeuren.³⁹⁵

390. Idem, par. 52-53.

391. Zie resp. EHRM 1 maart 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0301DEC004106912, *EHRM* 2016/156 (*Tabbane/Zwitserland*) en EHRM 2 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1002JUD004057510, *EHRM* 2019/43, m.nt. D.A.V. van Toor (*Mutu en Pechstein/Zwitserland*).

392. *Mutu en Pechstein/Zwitserland*, par. 96 ('in the case of voluntary arbitration to which consent has been freely given, no real issue arises under Article 6. The parties to a dispute are free to take certain disagreements arising under a contract to a body other than an ordinary court of law. By signing an arbitration clause the parties voluntarily waive certain rights secured by the Convention. Such a waiver is not incompatible with the Convention provided it is established in a free, lawful and unequivocal manner').

393. *Mutu en Pechstein/Zwitserland*, par. 113-115. In *Mutu en Pechstein/Zwitserland* konden de sporters op wie de zaak betrekking had nauwelijks nog aan relevante competities deelnemen als zij de arbitrage niet hadden aanvaard; bovendien had Mutu niet voldoende duidelijk en onomwonden ('unequivocally') afstand gedaan van zijn procedurele rechten in het kader van de arbitrage. Ook in consumentengeschillen die relevanter zijn voor platformen kan zo'n situatie van feitelijke onvrijheid bij de keuze voor arbitrage zich gemakkelijk voordoen; zie bijv. Bauw 2011 en zie de annotatie van Westerveld bij *Momčilovič/Kroatië*, EHRM 26 maart 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0326JUD001123911, *EHRM* 2015/135.

394. Barkhuysen, Gerards & Van Emmerik 2009, p. 13. Vgl. ook Coenraad & Ingelse 2017, p. 74.

395. Idem; zie ook MvT bij de Verklaringswet recht op een eerlijk proces, *Kamerstukken II* 2015/16, 34 517, 3, p. 13-14. Bedingen in de algemene voorwaarden van een overeenkomst worden niet gezien als een aanvaardbare afstand van de gang naar de reguliere rechter; zie art. 6:236 onder n BW en vgl. Bauw 2011, p. 193.

Dit betekent dat vrijwillig aangegane afspraken om gebruik te maken van ODR-systemen niet snel in strijd zullen zijn met de procedurele grondrechten.³⁹⁶ Wel is van belang dat die keuze werkelijk vrijelijk wordt gemaakt en dat niet te veel (impliciete) druk wordt uitgeoefend om ODR te benutten.³⁹⁷

Los van de vraag of het als zodanig verenigbaar is met het recht op toegang tot de rechter om mensen te verplichten om gebruik te maken van ADR of ODR, is de vraag of ADR- en ODR-systemen zelf aan bepaalde procedurele voorwaarden moeten voldoen. De meeste codificaties van procedurele rechten zijn niet van toepassing op ADR- of ODR-systemen, omdat het daarbij gaat om buitengerechtelijke afdoening van geschillen.³⁹⁸ Toch wordt in het algemeen aangenomen dat ten minste een aantal procedurele waarborgen zodanig wezenlijk zijn dat zij van overeenkomstige toepassing kunnen worden verklaard op ADR- en ODR-procedures.³⁹⁹ Consensus bestaat bijvoorbeeld over het feit dat het beginsel van de equality of arms in acht moet worden genomen; dat betekent onder meer dat er tijdens de procedure voldoende ruimte moet bestaan voor hoor en wederhoor, voor het kunnen inzien van elkaars stukken en voor de goede voorbereiding van de eigen inbreng.⁴⁰⁰ Daarnaast wordt het van belang gevonden dat de procedure binnen redelijke termijn wordt afgerond en dat er voldoende mogelijkheden bestaan voor vertegenwoordiging en bijstand.⁴⁰¹ Aangenomen kan dan ook worden dat bij de inrichting van

396. Bauw e.a. 2018, p. 142.

397. Zie voor zorgen daarover CRvdM 2019, p. 46; Hatzopoulos 2018, p. 180.

398. In bepaalde gevallen, waarbij bijvoorbeeld bindende uitspraken kunnen worden gedaan en een arbitragetribunaal bij wet is ingesteld, kan feitelijk wel sprake zijn van afdoening van een geschil door een 'rechter'. Zie ten aanzien van art. 6 EVRM bijv. Van den Eijnden 2020, onderdeel C.8.4.1 en vgl. EHRM 2 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1002JUD004057510, EHRC 2019/43, m.nt. D.A.V. van Toor, par. 145-149 (*Mutu en Pechstein/Zwitserland*) en eerder *Lithgow e.a./Verenigd Koninkrijk*, EHRM 8 juli 1986, ECLI:CE:ECHR:1986:0708JUD000900680, par. 201.

399. Bauw e.a. 2018, p. 28 e.v.

400. Idem, p. 50 en p. 146.

401. Idem, p. 50 en 147. Zij wijzen er ook op dat veel andere waarborgen, zoals onafhankelijkheid of onpartijdigheid, bij ADR niet altijd dezelfde mate van relevantie hebben; zie met name p. 143 e.v. De mate waarin mag worden verwacht dat rechtsstatelijke waarborgen, zoals procedurele waarborgen, ook bij ADR-trajecten gelden, is afhankelijk van een aantal factoren, zoals de mate van feitelijke keuzevrijheid van de gebruikers, de mate van betrokkenheid van de overheid, de mate van professionaliteit van de aanbieder en de mate waarin de ADR-aanbieder optreedt als geschilbeslechter; zie nader Bauw e.a. 2018, p. 151-154.

ODR-platformen die grondrechten in ieder geval moeten worden gerespecteerd.⁴⁰²

4.4.1.2 ODR-platformen die geschilbeslechting faciliteren

Zoals hiervoor opgemerkt zijn ODR-platformen vooral bedoeld om alternatieve vormen van geschilbeslechting te faciliteren door een digitale, laagdrempelige en efficiënte omgeving te bieden waarin partijen met elkaar in contact kunnen treden.⁴⁰³ Ook de Europese Unie beschikt sinds 2016 over een ODR-platform, dat wordt onderhouden door de Europese Commissie.⁴⁰⁴ Dit platform maakt het mogelijk om via een online mechanisme conflicten op te lossen tussen consumenten en aanbieders van goederen en – in beperkte mate – van diensten.⁴⁰⁵ Platformen die zich richten op online handel en dienstverlening zijn zelfs verplicht om een link naar het ODR-platform op te nemen.⁴⁰⁶ Het EU-ODR-platform maakt het consumenten mogelijk om via het internetportal direct contact op te nemen met de ondernemer en om daarmee digitaal berichten uit te wisselen.⁴⁰⁷ Als het binnen een maximaal aantal dagen niet is gelukt om het geschil op te lossen via direct contact tussen de gebruikers, biedt het platform bovendien de optie om ofwel een goedgekeurde ADR-entiteit in te schakelen of om een ander instrument te benutten om het geschil te beslechten.⁴⁰⁸

402. Zie ook de ethische gedragscode voor de toepassing van artificiële intelligentie in geschilbeslechtingsystemen die vanuit de Raad van Europa tot stand is gebracht: CEPEJ 2018, p. 7 e.v. Voor zover sprake is van bindend advies of arbitrage zijn hiervoor enige relevante uitwerkingen te vinden in het burgerlijk (proces)recht; zie voor bindend advies in het bijzonder art. 7:900 BW en zie voor arbitrage art. 1020 e.v. Rv. Zie uitgebreid daarover Bauw e.a. 2018, p. 60 e.v.

403. Vgl. Hatzopoulos 2018, p. 183; Sela 2017, p. 639; Rühl 2015, p. 80.

404. Zie over de inrichting van het huidige systeem nader Cortés 2016b, p. 20 e.v. Zie ook Bauw e.a. 2018, p. 58-59.

405. Europese Commissie 2017; Cortés 2016b, p. 30. Zie daarnaast de onderliggende regelgeving: de ODR-verordening (Verordening (EU) 524/2013 van 21 mei 2013, *PbEU* 2013 L 165/1 van 18 mei 2013 en de ADR-consumentenrichtlijn (Richtlijn 2013/11/EU van 21 mei 2013, *PbEU* 2013 L 165/63 van 18 juni 2013). Het gaat hier vooral om consumentenkwesties rondom de levering of de kwaliteit van bepaalde zaken, maar ook om rechten rondom vertraagde of geannuleerde vluchten, om pakketreizen of om oneerlijke handelspraktijken; zie in het kort de website <https://ec.europa.eu/consumers/odr/main/?event=main.consumer.rights#inline-nav-2>.

406. Hatzopoulos 2018, p. 184. Zie voor het toepassingsbereik de ODR-verordening, overweging 14 en 15. Zie ook Europese Commissie 2017, p. 3.

407. Cortés 2016b, p. 30. Hij wijst erop dat ook op nationaal niveau ODR-portals kunnen worden ontwikkeld, die dan kunnen schakelen met het EU-platform.

408. Europese Commissie 2017, p. 2. De goedkeuring kan blijken uit het feit dat de ADR-entiteit is opgenomen op een door de Europese Commissie bijgehouden lijst; zie daarvoor de ADR-consumentenrichtlijn (Richtlijn 2013/11/EU van 21 mei 2013, *PbEU* 2013 L 165/63 van 18 juni 2013) en zie nader Biard 2019.

De voordelen van dit Europese ODR-platform zijn onder meer gelegen in toegankelijkheid, snelheid, duidelijkheid en rechtszekerheid.⁴⁰⁹ Door het grote aantal ADR- en ODR-mechanismen dat beschikbaar was bij de vele individuele verkoopplatformen en online winkels, was het voor gebruikers van platformdiensten steeds moeilijker geworden om door de bomen het bos te zien en te weten welke procedures wel of niet betrouwbaar waren.⁴¹⁰ Het ODR-platform kanaliseert dit en maakt het proces bovendien meer kostenefficiënt.⁴¹¹ De eerste analyses van de functionaliteit van het ODR-platform laten zien dat deze kanalisering inderdaad nuttig is en dat er op ruime schaal gebruik van wordt gemaakt.⁴¹²

Het ODR-platform van de EU beoogt bovendien procedurele grondrechten te beschermen, onder meer door te voorzien in een transparant, gebruiksvriendelijk en open casemanagementsysteem waardoor beide partijen gelijkwaardige toegang hebben tot informatie,⁴¹³ door te voorzien in de mogelijkheid van de vertaling van relevante processtukken,⁴¹⁴ en door duidelijke deadlines te verschaffen om te waarborgen dat de procedure binnen redelijke termijn wordt afgerond.^{415,416} Als een kwestie uiteindelijk bij een ADR-entiteit terechtkomt (wat tot nu toe maar in een zeer beperkt aantal gevallen gebeurt⁴¹⁷), moet de ADR-procedure bovendien voldoen aan de procedurele eisen die door de ADR-consumentenrichtlijn worden gesteld.⁴¹⁸ Die eisen hebben bijvoorbeeld betrekking op de toegankelijkheid, transparantie, billijkheid en vertrouwelijkheid van de ADR-procedure, op de redelijke termijn waarbinnen het ADR-proces zich moet voltrekken, en op de onafhankelijkheid en integriteit van de ADR-entiteit.⁴¹⁹ Op zowel het ODR-platform als de ADR-mechanismen zijn daarnaast waarborgen ingebouwd om de persoonsgegevens van de betrokkenen te beschermen.⁴²⁰

409. Vgl. Rühl 2015, p. 83.

410. Zie daarvoor de overwegingen voorafgaand aan de ODR-verordening (Verordening (EU) 524/2013 van 21 mei 2013, *PbEU* 2013 L 165/1 van 18 mei 2013).

411. Cortés 2016b, p. 18.

412. Bekendheid is een belangrijke factor als het gaat om de effectiviteit van een ODR-platform als dit; zie nader Cortés 2010, p. 77.

413. Art. 8 en 9 ODR-verordening.

414. Art. 9 ODR-verordening. Zie nader ook Cortés 2016b, p. 32.

415. Art. 9 ODR-verordening.

416. Vgl. Europese Commissie 2017, p. 2; Rühl 2015, p. 83.

417. Zie Europese Commissie 2017 en 2018 voor de cijfers; het ging in het eerste jaar om 1% en in het tweede jaar om 2% van alle ingediende klachten.

418. Richtlijn 2013/11/EU van 21 mei 2013, *PbEU* 2013 L 165/63 van 18 juni 2013; zie in het bijzonder overweging 24 e.v. van de preambule. Zie nader over deze eisen Cortés 2016b, p. 22 e.v.

419. Zie in het bijzonder art. 6-12 van de ADR-consumentenrichtlijn; zie nader Cortés 2016b, p. 24 e.v.

420. Art. 12 en 13 ODR-verordening; zie ook de preambule, overweging 27-29.

Het EU-ODR-platform kan daarmee op zichzelf een effectief rechtsbeschermingsmechanisme opleveren dat met voldoende waarborgen is omkleed en waarvan in algemene zin kan worden verwacht dat consumenten er gebruik van maken voordat zij naar de rechter stappen.⁴²¹ Bovendien staat zowel in de ODR-verordening als in de ADR-consumentenrichtlijn uitdrukkelijk vermeld dat de ODR- en ADR-mechanismen niet zijn bedoeld om een gerechtelijke procedure te vervangen en dat het consumenten of ondernemers ook niet mag verhinderen in het gebruik van hun recht op toegang tot de rechter.⁴²² Ook dat recht is in dit systeem dus afdoende gewaarborgd.

Ondanks dit soort waarborgen kan er bij ODR-systemen een risico bestaan voor procedurele rechten.⁴²³ Als bijvoorbeeld zou blijken dat ontwerpfouten tot gevolg hebben dat een van de procespartijen onvoldoende toegang heeft tot informatie of als de ‘equality of arms’ stelselmatig onder druk komt te staan doordat een van de procespartijen niet goed weet hoe hij toegang moet krijgen tot de informatie op het platform, is er alsnog reden tot zorg.⁴²⁴ Procedurele problemen bij de goedgekeurde ADR-entiteiten kunnen eveneens leiden tot tekortkomingen vanuit grondrechtelijk opzicht.⁴²⁵ Of dit voor het EU-systeem aan de orde is, is overigens nog niet bekend; daarvoor zijn nog onvoldoende ervaringen opgedaan met het platform en is ook nog onvoldoende onderzoek gedaan naar de werking ervan.

Los daarvan is van belang om te constateren dat het EU-ODR-platform beperkt is in zijn toepassingsbereik. Het is alleen gericht op internethandel en consumentengeschillen en bovendien kunnen alleen consumenten en aanbieders die zijn gevestigd in de Europese Unie of de Europese Economische Ruimte er gebruik van maken.⁴²⁶ Als sprake is van geschillen over niet-consumentenrechtelijke kwesties – bijvoorbeeld geschillen over arbeidsvoorwaarden voor platformwerkers – is het Europese ODR-mechanisme dus

421. Dit kan uiteraard alleen als wordt voldaan aan de in par. 2.4.4.1.1 uiteengezette eisen; zo is afstand van een gang van de rechter alleen mogelijk als de beide partijen daartoe in vrijheid beslissen en als zij ook duidelijk en onomwonden instemmen met het daarmee afstand doen van bepaalde procedurele waarborgen.

422. ODR-verordening, overweging 26 van de preambule; ADR-consumentenrichtlijn, overweging 45.

423. Zie nader Conclin 2017, p. 734 e.v. Dat er enkele problemen zijn, is al geconstateerd door Cortés, die er bijvoorbeeld op wijst dat de communicatie tussen consument en ondernemer niet altijd goed is geregeld en dat dat ertoe kan leiden dat bepaalde klachten niet goed in behandeling worden genomen, en dat er geen interoperabiliteit is tussen het ODR-platform en de ADR-entiteiten, waardoor consumenten vaak veel moeite moeten doen om alsnog bij een ADR-entiteit uit te komen; Cortés 2016b, p. 33.

424. Zie over dit soort risico's uitgebreid Conclin 2017, p. 734 e.v.

425. Zie daarover uitgebreid Biard 2019, p. 112 e.v.

426. Art. 2 ODR-verordening.

niet bruikbaar.⁴²⁷ Datzelfde geldt als via het platform is gehandeld met een aanbieder in een derde land, zoals de Verenigde Staten (denk aan Amazon of eBay) of China (denk aan Taobao van Alibaba). In die gevallen moet gebruik worden gemaakt van de eventuele andere ODR-mechanismen waarin die aanbieders voorzien.⁴²⁸ De procedurele inrichting van dat soort mechanismen is uiterst divers.⁴²⁹ Zo voorziet zowel eBay als Taobao in een online jury die op afstand meebeslist over geschillen over transacties of over het verwijderen van commentaren en beoordelingen die op de platformen zijn geplaatst.⁴³⁰ In hoeverre dergelijke ODR-mechanismen allemaal voldoen aan de in Nederland gestelde grondrechtelijke eisen is door de variëteit van deze mechanismen moeilijk te zeggen.

4.4.1.3 ODR-platformen die via algoritmes beslissingen nemen

De hiervoor besproken ODR-platformen hebben één gemeenschappelijk kenmerk, en dat is dat zij tot doel hebben om geschilbeslechting via een digitaal medium te faciliteren.⁴³¹ De platformen dragen dus niet zelf zorg voor de eigenlijke geschilbeslechting. Dat is anders bij platformen die ook de beslissingen via geautomatiseerde processen en algoritmes laten verlopen.⁴³² Een voorbeeld hiervan is het Nederlandse ‘e-Court’,⁴³³ waarbij sprake is van arbitrage in – overwegend – incassozaken.⁴³⁴ De arbitrageprocedure verloopt daar – net als bij ODR-mechanismen – via een digitaal platform,⁴³⁵ maar anders dan bij de meeste ODR-platformen

427. Zie ook Hatzopoulos 2018, p. 174 en 179, die aangeeft dat de consumentenbescherming en de daarmee samenhangende mechanismen niet van toepassing zijn in onder meer ‘business-to-business’- en ‘consumer-to-consumer’-relaties, terwijl dergelijke relaties zich in de platformeconomie regelmatig voordoen. In dat geval zijn er soms overigens weer andere, specifieke ODR-mechanismen beschikbaar; zie voor voorbeelden (vooral voor de VS) Sela 2017, p. 640.

428. Soms werkt dit soort platformen met externe ODR-mechanismen (bijv. Modria), maar in toenemende mate bouwen zij ook eigen ODR-platformen; zie Rühl 2015, p. 82, die wijst op het ‘Resolution Centre’ van eBay en zie Gao 2017, die de ODR-mechanismen van Taobao bespreekt. De laatste wijst er ook op dat deze gigantische platformen vaak ook werken met verschillende ODR-mechanismen tegelijkertijd, afhankelijk van het type zaak waarom het gaat. Zie voor enkele andere voorbeelden ook Hatzopoulos 2018, p. 185.

429. Zie nader de door Sela 2017 gegeven typologie.

430. Sela 2017, p. 660-661.

431. Gao 2017, p. 445.

432. Het eBay Resolution Centre maakt hiervan bijvoorbeeld gebruik in het licht van de grote volumes van consumentenklachten waarmee het te maken heeft; zie Sela 2017, p. 662.

433. Zie <http://www.e-court.nl/>.

434. Bauw 2018, p. 890. Zie voor andere nationale voorbeelden een al wat ouder overzicht bij Cortés 2010, p. 95 e.v.

435. Art. 2 en 3 van het procesreglement van e-Court (http://www.e-court.nl/wp-content/uploads/2018/03/Procesreglement-e-Court-2017_20180201.pdf).

worden ook de beslissingen zelf in eerste instantie genomen door een ‘robotrechter’: een algoritme dat automatisch beslissingen genereert in eenvoudige zaken.⁴³⁶ In de meeste zaken moet een professionele arbiter nog wel naar de digitaal gegenereerde uitkomst kijken, wat resulteert in een arbitraal vonnis waarvoor een exequatur kan worden gevraagd bij de voorzieningenrechter.⁴³⁷ In zaken waarbij de gedaagde geen verweer voert – verstekzaken – vindt die controle echter niet plaats en staat het digitale oordeel meteen vast.⁴³⁸

E-Court is sterk bekritiseerd vanwege het ontbreken van procedurele waarborgen in de praktische uitvoering.⁴³⁹ Gewezen is op de weinig vrije keuze voor beide partijen om e-Court in te schakelen, op onzorgvuldigheden in de procedure die in het nadeel werken van de gedaagden, op risico’s van belangenverstremming bij de arbiters, op het ontbreken van een mondelinge behandeling en, vooral, op het feit dat een ondoorzichtig en niet-openbaar algoritme de uitkomst genereert zonder dat die uitkomst van een uitgebreide motivering wordt voorzien.⁴⁴⁰ Rechterlijke correctie achteraf is alleen mogelijk via een exequaturprocedure, waarbij de voorzieningenrechter het verlot voor tenuitvoerlegging mag weigeren als het arbitraal vonnis in strijd is met de openbare orde.⁴⁴¹ Het uitgangspunt in deze procedure is echter dat de toetsing summier van aard is, waardoor niet altijd is gegarandeerd dat procedurele gebreken worden gedetecteerd en dat daaraan gevolgen worden verbonden.⁴⁴² Wordt ervoor gekozen om procedures geheel via een digitaal platform te laten verlopen, dan is het vanuit grondrechtenperspectief wenselijk dat centrale procedurele

436. Bauw 2018; Van Duin 2018.

437. Art. 1062 lid 1 Rv. Zie nader Bauw 2018, p. 892; Brief Minister voor Rechtsbescherming, *Kamerstukken II* 2017/18, 29 279, 423, p. 2.

438. E-Court heeft dit zelf erkend; zie persbericht e-Court, ‘e-Court betreurt negatieve berichtgeving’, 19 januari 2018, <http://www.e-court.nl/wp-content/uploads/2018/01/Persbericht-2018-01-19-reactie-publiciteit.pdf>, punt 10.

439. Zie bijv. Bauw 2018; Van Duin 2018; Brief Minister voor Rechtsbescherming, *Kamerstukken II* 2017/18, 29 279, 423, p. 2-3.

440. Bauw 2018; Van Duin 2018; Spronken 2018; Brief Minister voor Rechtsbescherming, *Kamerstukken II* 2017/18, 29 279, 423, p. 2-3; Sociaal Werk Nederland & LOSR 2018, p. 11. Zie voor problemen die zich bij de procedure kunnen voordoen bijv. Rb. Amsterdam 30 januari 2018, ECLI:NL:RBAMS:2018:419. Zie voor kritiek op het geautomatiseerd, via een algoritme laten nemen van beslissingen in ODR ook Conclin 2017, p. 723 en 744 e.v. Zie over het probleem van het ontbreken van een deugdelijke motivering bij via een algoritme genomen beslissingen nader de brief van de Minister voor Rechtsbescherming aan de Eerste Kamer over artificiële intelligentie en algoritmen in de rechtspleging, *Kamerstukken I* 2018/19, 34775-VI, AH, p. 9.

441. Art. 1065 lid 1 Rv. Deze correctiemogelijkheid is onder meer benut in Rb. Overijssel 15 juni 2018, ECLI:NL:RBOVE:2018:2037; Rb. Amsterdam 27 maart 2017, ECLI:NL:RBAMS:2017:2424; Rb. Almelo 28 oktober 2011, ECLI:NL:RBALM:2011:BU2930.

442. Zie art. 1063 lid 1 Rv. Zie nader Van Duin 2018; Spronken 2018; Brief Minister voor Rechtsbescherming, *Kamerstukken II* 2017/18, 29 279, 423, p. 4.

waarborgen tijdens de hele procedure worden geboden.⁴⁴³ Bovendien moet er voldoende rechterlijke controle mogelijk zijn op het respecteren van deze waarborgen.

4.4.2 *Bewijspositie en de equality of arms*

Eerder in dit preadvies is uiteengezet dat de algoritmes waarmee platformen werken een risico kunnen vormen voor reputatierechten, de informationele privacy en de gelijkheidsrechten.⁴⁴⁴ Om de algoritmes adequaat te laten functioneren moet immers grootschalige toegang worden geboden tot gebruikersdata, die bovendien gekleurd kunnen zijn en daardoor kunnen leiden tot maatschappelijke of indirecte vormen van discriminatie. Ook kunnen de algoritmes zelf bepaalde ‘biases’ vertonen waardoor discriminatie kan worden veroorzaakt of kunnen ze een foutmarge bevatten waarmee in de besluitvorming onvoldoende rekening wordt gehouden.⁴⁴⁵ Voor beoordelingssystemen komt daar nog bij dat in de praktijk lang niet alle beoordelingen even goed bruikbaar zijn; er worden nogal wat ‘fake reviews’ op websites geplaatst. Dat kan niet alleen reputatieschade tot gevolg hebben, maar het kan ook de geaggregeerde resultaten vertekenen en leiden tot uitsluiting van bepaalde gebruikers.

Toegang tot de rechter is een belangrijk instrument om dergelijke grondrechtenproblemen ter discussie te kunnen stellen en om effectief rechtsherstel te kunnen genereren.⁴⁴⁶ Juist de inzet van algoritmes door platformen kan daarbij echter een probleem vormen, vooral waar het gaat om de equality of arms en het recht op een open, eerlijke en evenwichtige procedure. Deze rechten betekenen dat er een zeker processueel evenwicht moet bestaan tussen de partijen en dat geen van de partijen in een nadeliger procespositie terecht mag komen dan de andere.⁴⁴⁷ Met het oog hierop moeten beide partijen bijvoorbeeld worden gehoord en moeten ze effectief kunnen reageren op elkaars stellingen (hoor en wederhoor), moeten ze allebei in gelijke mate relevant materiaal kunnen aandragen en elkaars materiaal goed en effectief kunnen bestuderen en betwisten, en moeten er goede en evenwichtige bewijsregels bestaan.⁴⁴⁸ Vanuit dit perspectief is het problematisch dat de meeste algoritmes uiterst ondoorzichtig zijn en dat hun werking lang niet altijd goed uitlegbaar

443. Vgl. in dit verband ook de eisen zoals die uiteen zijn gezet in de ethische gedragscode van CEPEJ 2018, p. 7 e.v.

444. Zie resp. par. 2.4.1.2.1-2.4.1.2.2 en 2.4.3.

445. Zie ook Prins & Van der Roest 2018, p. 265.

446. Vgl. Vetzó, Gerards & Nehmelman 2018, p. 112.

447. Idem, p. 120.

448. Idem, met nadere bronverwijzingen.

is.⁴⁴⁹ Dat maakt het lastig om te weten wat nu precies moet worden aangevochten. Daarnaast heeft het platform dat een algoritme inzet meestal veel meer informatie voorhanden over de werking van dat algoritme dan degene die alleen de uitkomsten ziet.⁴⁵⁰ Algoritmes worden bovendien vaak beschermd door bedrijfsgeheim, waardoor het voor een benadeelde partij nog moeilijker wordt om inzicht te krijgen in de werking van het algoritme.⁴⁵¹ Dit kan een informatie-asymmetrie tot gevolg hebben die de bewijspositie van een benadeelde partij aanzienlijk kan bemoeilijken, en die kan leiden tot de *inequality of arms*.⁴⁵²

Inmiddels zijn er wel technologische instrumenten voorhanden die kunnen helpen om deze asymmetrie te reduceren, zoals instrumenten om te bepalen of een algoritme discriminatoire uitkomsten oplevert.⁴⁵³ Inzet van dergelijke instrumenten kan bijdragen aan het beter beschermen van de evenwichtigheid van rechterlijke procedures.⁴⁵⁴ Vooralnog zijn dergelijke systemen echter nog maar beperkt operationeel en worden ze in rechterlijke procedures nog niet ingezet.⁴⁵⁵ Bezien vanuit het perspectief van procedurele rechten is het daarom zaak om ook andere manieren te vinden om de procespositie te beschermen van mensen die zich benadeeld voelen door algoritmische platformbeslissingen, of die het gevoel hebben dat ratingsystemen benadelend hebben uitgepakt of hun reputatie hebben beschadigd. Dit zou kunnen door te eisen van platformeigenaren dat zij platformmechanismen inzichtelijk maken voor gebruikers, bijvoorbeeld door duidelijk te maken welke keuzes in het onderliggende algoritme zijn ingebouwd en hoe met datastromen wordt omgegaan.⁴⁵⁶ Buiten de specifieke context van de platformen is dat bijvoorbeeld al gebeurd in het bestuursrecht, waar de Afdeling Bestuursrechtspraak heeft vereist dat bestuursorganen die een algoritmische analyse gebruiken als grondslag voor een besluit op een toegankelijke manier uitleggen op welke veronderstellingen, keuzes en gegevens die algoritmische besluit-

449. Ranchordas 2018b, p. 136; Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 170; Schermer 2011, p. 47.

450. Vgl. Ranchordas 2018b, p. 136.

451. Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 170. Zie over bescherming via bedrijfsgeheimen nader Hatzopoulos 2018, p. 97.

452. Vgl. WRR 2016, p. 113; Schermer 2011, p. 47.

453. Zie bijv. Kleinberg e.a. 2019, p. 16 e.v.; Sandvig e.a. 2014. Zie ook reeds Schermer 2011, p. 51.

454. Vgl. Kleinberg e.a. 2019.

455. Dit kan ook nog niet, zoals Kleinberg e.a. 2019 laten zien; daarvoor zijn ook aanpassingen van regelgeving en beleid nodig.

456. Poort & Zuiderveen Borgesius 2019, p. 588; Van Dijck, Poell & De Waal 2018, p. 149.

vorming is gebaseerd.⁴⁵⁷ Iets soortgelijks kan worden verlangd wanneer platformen beslissingen nemen waaraan een algoritmische analyse van big data ten grondslag ligt, bijvoorbeeld beslissingen tot het doen van een bepaalde aanbieding of het zichtbaar maken van een bepaalde beoordeling.

4.4.3 *Conclusie*

Geschilbeslechting verloopt in het kader van de platformeconomie in toenemende mate ook zelf via platformen. Het gaat dan om alternatieve vormen van geschilbeslechting zoals arbitrage of mediation die via een digitaal portal worden aangeboden: Online Dispute Resolution. De inzet op ODR staat op zichzelf niet op gespannen voet met procedurele grondrechten, zolang mensen maar in vrijheid kunnen besluiten om ervan gebruik te maken en de ODR-systemen met voldoende procedurele waarborgen zijn omkleed. Het nieuwe Europese ODR-platform lijkt dergelijke waarborgen wel te kunnen bieden, maar dit platform is beperkt in zijn toepassingsbereik. Buiten de specifieke context van Europese consumentengeschillen zijn mensen vaak toch aangewezen op de gang naar de overheidsrechter of op andere ODR- of ADR-mechanismen, waarbij onduidelijk is of ze met de nodige procedurele waarborgen worden geboden.

Gaat het om procedures bij de overheidsrechter, dan zijn concrete risico's voor de procedurele rechten vooral verbonden aan de inzet van algoritmes door platformen. Wanneer een platform zelf partij is bij een zaak en weet hoe het algoritme werkt, terwijl de andere procespartij minder inzicht heeft in de werking van het algoritme, kan dat leiden tot een problematische informatie-asymmetrie en tot onevenwichtigheid in de procedure. Het is belangrijk om die asymmetrie zo veel mogelijk terug te dringen, hetzij door technologische eisen te stellen, hetzij door van platformen te verlangen dat ze de werking en de onderliggende keuzes voor hun algoritmes kunnen toelichten.

457. Zie in het bijzonder ABRvS 17 mei 2017, ECLI:NL:RVS:2017:1259, r.o. 14.4: 'Ter voorkoming van deze ongelijkwaardige procespositie rust in dit geval op genoemde ministers en de staatssecretaris de verplichting om de gemaakte keuzes en de gebruikte gegevens en aannames volledig, tijdig en uit eigen beweging openbaar te maken op een passende wijze zodat deze keuzes, gegevens en aannames voor derden toegankelijk zijn. Deze volledige, tijdige en adequate beschikbaarstelling moet het mogelijk maken de gemaakte keuzes en de gebruikte gegevens en aannames te beoordelen of te laten beoordelen en zo nodig gemotiveerd te betwisten, zodat reële rechtsbescherming tegen besluiten die op deze keuzes, gegevens en aannames zijn gebaseerd mogelijk is, waarbij de rechter aan de hand hiervan in staat is de rechtmatigheid van deze besluiten te toetsen.' Zie voor een bevestiging en verdere verduidelijking hiervan ook ABRvS 18 juli 2018, ECLI:NL:RVS:2018:2454, r.o. 23.1 e.v. Zie hierover ook Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018, p. 172-174.

5. Conclusies

Platformen zijn de laatste jaren van groot belang geworden voor onze economie en voor onze samenleving. Steeds vaker maken we gebruik van digitale intermediairs om spullen te verkopen, te lenen of te huren, om informatie tot ons te nemen of te delen, of om werkzaamheden uit te voeren of te vragen om dienstverlening. De snelle opkomst van de platformeconomie of de platformsamenleving is in veel opzichten waardevol. Platformen zorgen er allereerst voor dat onderbenut potentieel beter kan worden gebruikt. Boormachines of hogedrukreinigers staan bijvoorbeeld niet meer ongebruikt in ieders schuurtje, maar kunnen worden geleend wanneer ze nodig zijn; overbodig geworden spullen kunnen gemakkelijk worden verkocht. Ook kan via de platformen gemakkelijk gebruik worden gemaakt van ieders bijzondere talenten en vaardigheden: mensen kunnen eenvoudig voor anderen een maaltijd bereiden, een lamp ophangen of boekhoudkundige werkzaamheden uitvoeren. Er zijn allerlei tekenen dat de duurzaamheid en sociale cohesie in onze samenleving ten goede komt.

Tegelijkertijd levert de snelle opkomst van de platformeconomie de nodige nieuwe vragen en controverses op. Dat heeft in belangrijke mate te maken met de kenmerken van de platformeconomie die in dit preadvies centraal hebben gestaan. Een eerste hoofdkenmerk is dat in de platformeconomie altijd sprake is van driehoeksverhoudingen. Het platform speelt immers per definitie een rol in het tot stand brengen van een overeenkomst tussen een aanbieder van goederen en een consument of tussen een dienstverlener en een afnemer. De aard van die rol verschilt sterk per platform. Sommige platformen zijn nauwelijks meer dan een soort digitaal prikbord, andere zijn juist belangrijke en zelfstandige spelers die grote invloed uitoefenen op de overeenkomsten die worden gesloten tussen gebruikers. Deze betekenisvolle rol van het platform als derde speler maakt dat juridische relaties in de platformeconomie duidelijk anders zijn dan we in de klassieke markteconomie gewend zijn geraakt.

Een tweede kenmerk van de platformeconomie is de essentiële rol van technologie. Platformen kunnen alleen goed functioneren doordat zij gebruikmaken van algoritmische big-data-analyses. Daardoor kunnen zij vraag en aanbod razendsnel analyseren en op elkaar afstemmen, kunnen zij gerichte en op de persoon toegespitste aanbiedingen doen, en kunnen zij nauwkeurig prijzen en voorwaarden bepalen. Bovendien hanteren veel platformen digitale systemen waarbij gebruikers (zowel aanbieders als afnemers) elkaar kunnen beoordelen en korte recensies kunnen schrijven. Die beoordelingen maken het voor gebruikers mogelijk om de betrouwbaarheid en kwaliteit van een aanbieding te kunnen inschatten

en dat is essentieel om transacties met vreemden aan te kunnen gaan. Of het nu gaat om de aankoop van een tweedehandstelevisie, het uitlenen van de eigen auto of woning, of het overlaten van een schilderklus aan iemand anders: het is prettig om te weten of de aanbieder betrouwbaar is en of het product of de dienst van goede kwaliteit is. Ook de beoordelings- en reputatiesystemen zijn stelselmatig gebaseerd op algoritmische analyses van de data die een platform verzamelt. Juridische vraagstukken die verband houden met de rol van technologieën zoals kunstmatige intelligentie, big-data-analyses en algoritmes doen zich in verband met de platformeconomie dan ook prominent voor.

In het licht van deze kenmerken van de platformeconomie is in dit preadvies een verkenning uitgevoerd naar de consequenties van de opkomst van platformen voor de grondrechten. De notie van grondrechten is daarbij relatief smal geformuleerd. Onderzocht is alleen in hoeverre de werking van platformen invloed heeft op grondrechten die dicht aanliggen tegen kernwaarden als menselijke waardigheid, persoonlijke autonomie, identiteit, integriteit, vrijheid, pluralisme, democratie, gelijkwaardigheid, inclusiviteit, toegankelijkheid, eerlijkheid en procedurele rechtvaardigheid. Om de bespreking van de gevolgen te faciliteren is daarbij gekozen voor een nadere toespitsing op een viertal categorieën van grondrechten: privacy-gerelateerde rechten, vrijheidsrechten, gelijkheidsrechten en procedurele rechten. De *tour d'horizon* die in het kader van deze vier categorieën van grondrechten is gemaakt, levert een aantal centrale bevindingen op.

Allereerst blijkt de opkomst van de platformeconomie voor alle grondrechten voordelen te kunnen hebben. Onze autonomie wordt vergroot doordat we via de platformen steeds meer mogelijkheden hebben om precies die spullen te kopen of te gebruiken die we graag willen benutten en doordat we heel gemakkelijk sociale relaties kunnen aangaan. Platformen bieden een bijna grenzeloze toegang tot informatie en maken het mogelijk om precies die informatie te vinden die we zoeken. De algoritmes die platformen gebruiken zorgen voor een nauwkeurige en gedifferentieerde afstemming van aanbiedingen op onze behoeftes en onze persoonlijke kenmerken, waardoor materiële gelijkheid binnen handbereik ligt. De online mogelijkheden die veel platformen gebruiken om geschillen op te lossen zijn vaak laagdrempelig, goedkoop, snel en efficiënt. Vanuit dat perspectief bezien is er dus weinig reden om terug te willen naar het pre-platformtijdperk.

Tegelijkertijd is er een aantal risico's geïdentificeerd die samenhangen met de platformeconomie. Een deel van die risico's is nogal abstract, al zijn ze daarom niet minder belangrijk. Dat geldt vooral voor de risico's

die zijn besproken voor de persoonlijke autonomie, de eigen en sociale identiteit, de toegang tot informatie en de maatschappelijke uitsluitings-effecten. Er zijn veel aanwijzingen dat de overheersende invloed van digitale beoordelingssystemen en gepersonaliseerde aanbiedingen leidt tot gedragsbeïnvloeding. Mensen kunnen zich gaan gedragen naar de aanbiedingen die zij krijgen of kunnen zich gedwongen voelen om hun gedrag kunstmatig aan te passen in het licht van hun online reputatie. Gewezen is ook op risico's van beïnvloeding van meningen door 'microtargeting' en het ontstaan van filterbubbels en echokamers. Belangrijk is verder dat de inzet van algoritmes in de platformeconomie kan leiden tot het uitvergroten en versterken van maatschappelijke uitsluitingsproblemen. Mensen met een lagere sociaaleconomische status of een lagere opleiding profiteren bijvoorbeeld duidelijk minder van de voordelen van de platformeconomie. Ook kan de werking van algoritmes ervoor zorgen dat maatschappelijke vooroordelen of stereotypen jegens bepaalde groepen, bijvoorbeeld mensen met een bepaalde etnische of nationale komaf, een doorvertaaleffect hebben in de transacties die via platformen tot stand komen.

Dat dergelijke problematische effecten er zijn, staat wel vast. Voor juristen is tegelijkertijd lastig dat ze moeilijk meetbaar en ook niet altijd scherp aantoonbaar zijn. Zo is het een open vraag of de gedragsbeïnvloedende werking van digitale platformen nu werkelijk anders of sterker is dan die van, bijvoorbeeld, traditionele media of reclamecampagnes. Op basis van de beschikbare onderzoeken is het moeilijk om daarover scherpe en goed onderbouwde uitspraken te doen, wat het niet eenvoudig maakt om na te denken over oplossingen en regulering. Vooralsnog zijn deze risico's in ieder geval niet zodanig dat het gemakkelijk zal zijn om bij de rechter in een concrete zaak een succesvol beroep te doen op een afdwingbaar grondrecht zoals de vrijheid van meningsuiting of het recht op respect voor de persoonlijke levenssfeer.

Niet alle risico's zijn echter zo abstract. Voor alle vier de categorieën van grondrechten is ook een aantal meer concrete consequenties geconstateerd:

1. Voor de *privacygerelateerde rechten* is allereerst de bescherming van persoonsgegevens relevant. Bij de alomtegenwoordige algoritmische big-data-analyses verwerkt ieder platform voortdurend gegevens, waaronder persoonsgegevens. De informatiele privacy en de bescherming van persoonsgegevens staan daarbij evident onder druk. Inmiddels is wel erkend dat platformen als gegevensverwerkers zijn onderworpen aan dezelfde wetgeving over persoonsgegevens als aanbieders en afnemers in de 'klassieke' economie. Niettemin is geble-

ken dat het karakter van de platformen als digitale tussenpersonen tot bijzondere uitdagingen kan leiden, bijvoorbeeld als het gaat om de vraag wie nu eigenlijk eigenaar is van de verwerkte gegevens en welke effecten dat heeft op de 'draagbaarheid' van gebruikersprofielen. De AVG biedt al een aantal belangrijke aanknopingspunten om met deze uitdagingen om te gaan, maar ook deze verordening biedt nog niet op alle vragen antwoord.

Daarnaast is gewezen op een aantal voorwaardenscheppende, veelal sociale grondrechten, zoals het verbod van uitbuiting of het recht op redelijke arbeidsomstandigheden. Bescherming van die grondrechten is noodzakelijk om de onderliggende waarden van de privacy-gerelateerde rechten te kunnen verwezenlijken, zoals menselijke waardigheid of persoonlijke autonomie. Op risico's van uitbuiting is vooral voor de Verenigde Staten wel gewezen, waar een 'precariaat' dreigt te ontstaan doordat veel platformwerkers tegen lage prijzen lange uren moeten maken en oninteressant en eenzijdig werk moeten doen. Voor Nederland en voor de Europese Unie is dat soort daadwerkelijke uitbuitingseffecten nog niet duidelijk aangetoond, maar ook hier zijn er bij platformwerk grote zorgen over toegang tot sociale voorzieningen, redelijke arbeidsomstandigheden en goede vertegenwoordiging van platformwerkers. Duidelijk is dat de sociale grondrechten van platformwerkers deugdelijk moeten worden beschermd. Dat kan bijvoorbeeld door platformen gelijk te stellen met een werkgever, door een nieuwe categorie van werkers te erkennen tussen 'pure' zelfstandigen (opdrachtnemers) en werknemers in, of door de wetgeving in ieder geval zo in te richten dat ook platformwerkers laagdrempelige toegang hebben tot sociale voorzieningen en verzekeringen en tot goede arbeidsomstandigheden. Momenteel is er echter nog veel discussie over de vraag welke van deze opties moet worden gekozen.

2. Voor de *vrijheidsrechten* betreft een belangrijke concrete grondrechtenvraag de verantwoordelijkheid van platformen voor informatie die via die platformen wordt aangeboden en verspreid. Deze kwestie is vooral van belang voor platformen waarop informatie, meningen en gevoelens kunnen worden uitgewisseld, zoals socialemediaplatformen. Vooralsnog gaat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens ervan uit dat alleen grotere platformen, die commercieel opereren, daadwerkelijk zelf kunnen worden aangesproken als onrechtmatige uitingen zijn geplaatst en zij die niet hebben verwijderd. Als een platform daarentegen niet zelf content aanbiedt of als het gaat om een heel kleine speler, moet een slachtoffer van een onrechtmatige uiting zich rechtstreeks richten tot degene die de uiting heeft gedaan. In

hoeverre dit bijvoorbeeld ook geldt wanneer sprake is van reputatieschade door negatieve beoordelingen, is uit de rechtspraak nog niet duidelijk.

Bij de verantwoordelijkheid van de grote platformen voor de verspreide informatie of uitingen moet vervolgens een evenwicht worden gevonden tussen het respecteren van de vrijheid van meningsuiting en andere (vaak grondrechtelijke) belangen. Met een beroep op verschillende grondrechten kunnen aanbieders van informatie of slachtoffers van verwijderde of juist onrechtmatig geplaatste informatie zich richten tot de rechter. Het zoeken van een evenwicht is daarbij op zichzelf niet heel anders dan bij uitingen die zijn gedaan via traditionele nieuwsmedia als televisie of kranten. Gelet op de grote volumes van informatie, de problemen bij de inzet van algoritmes om onrechtmatige informatie te herkennen en de snelheid en het verspreidingsbereik van de uitingen, ontstaan hierbij echter toch nieuwe vragen, die nog lang niet allemaal zijn beantwoord.

3. Gaat het om *gelijkheidsrechten*, dan houden de concrete risico's van de platformeconomie met name verband met de inzet van reputatie- en beoordelingsmechanismen en het gebruik van algoritmes bij het op elkaar afstemmen van vraag en aanbod en de prijsbepaling. Reputatie- en beoordelingsmechanismen hebben bijvoorbeeld als probleem dat de gegeven beoordelingen gekleurd kunnen zijn door menselijke vooroordelen en stereotypen. Bij gedifferentieerde prijsbepaling en gepersonaliseerde aanbiedingen kan het gebruik van door vooropgezette meningen 'vervuilde' data eveneens leiden tot ongerechtvaardigd onderscheid. De ondoorzichtigheid van de algoritmes die de geaggregeerde uitkomsten van dit soort systemen bepalen, maakt het daarbij voor individuele gebruikers moeilijk te achterhalen of zij het slachtoffer zijn van discriminatie en om daartegen rechtsbescherming te verkrijgen. Het is daarom wenselijk dat algoritmes door technische hulpmiddelen zo veel mogelijk 'discriminatieproof' worden gemaakt om ongerechtvaardigd onderscheid te voorkomen. Voor zover er toch problemen ontstaan, is het bovendien van belang dat intermediairende platformen in de gelijkebehandelingswetgeving meer zichtbaar worden gemaakt als verantwoordelijke speler die rechtstreeks kan worden aangesproken op de inzet van discriminerende algoritmes. Op dit punt kan de gelijkebehandelingswetgeving beter worden toegesneden op de bijzondere kenmerken van algoritmes die worden ingezet bij besluitvorming door platformen.
4. Ten slotte geldt voor de *procedurele rechten* een wat bijzondere situatie in de zin dat geschilbeslechting en rechtsbescherming in de

afgelopen twintig jaar zélf ‘geplatformiseerd’ zijn. Veel platformen voorzien in systemen van Online Dispute Resolution (ODR) om bij geschillen of problemen een buitengerechtelijke afdoening mogelijk te maken. Voor zover de partijen daarvan welbewust en vrijwillig gebruikmaken en niet worden afgehouden van een rechter, is dat vanuit de procedurele grondrechten bezien niet problematisch. Wel moeten ook de ODR-mechanismen uiteraard aan minimale procedurele vereisten voldoen. Op EU-niveau is geprobeerd daarin te voorzien, maar het EU-ODR-systeem is beperkt tot bepaalde typen van geschillen (vooral consumentenzaken) en tot geschillen die zich binnen Europa afspelen. Daarbuiten is momenteel niet duidelijk of overal goede procedurele waarborgen worden geboden.

In de tweede plaats is gebleken dat de positie van platformen en de inzet van algoritmes de waarborgen van een eerlijk proces ook in ‘gewone’ procedures voor de overheidsrechter kunnen raken. In het bijzonder kan de ‘equality of arms’ onder druk komen te staan als een platform gebruikmaakt van een algoritme waarvan de andere procespartij de werking niet kent. Hiervoor kunnen oplossingen worden gevonden door van platformexploitanten te vereisen dat zij de onderliggende mechanismen en keuzes zo veel mogelijk inzichtelijk maken voor de gebruikers. In rechtspraak en regelgeving zou dit soort mogelijkheden om informatie-asymmetrie te voorkomen nader moeten worden verkend en geïmplementeerd.

Deze korte samenvatting laat zien hoe groot, maar ook hoe ongrijpbaar de grondrechtelijke gevolgen van de opkomst van de platformeconomie zijn. Deels zijn de consequenties concreet, en deze risico’s kunnen mede worden aangepakt via wetgeving en beleid. Op dat punt gebeurt er al veel, maar er zijn ook nog de nodige onbeantwoorde vragen en hiaten. Om de grondrechten goed te kunnen beschermen is het zaak om de komende jaren verder te discussiëren over de wenselijkheid en de vormgeving van regulering. Daarnaast zullen er zeker de nodige individuele rechterlijke procedures worden gevoerd over bepaalde grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, het discriminatieverbod of de procedurele rechten.

Een bredere, maatschappelijke uitdaging schuilt in de abstracte gevolgen. De verkenning die is gemaakt in dit preadvies heeft laten zien dat de platformeconomie vergaande consequenties kan hebben voor het menselijk denken en handelen en, daarmee, voor de samenleving als geheel. Als daarbij ook nog wordt gekeken naar andere maatschappelijke gevolgen die in dit preadvies niet zijn betrokken, zoals effecten voor so-

ciale cohesie, duurzaamheid en solidariteit, is duidelijk dat de platform-economie in korte tijd een radicale en disruptieve innovatie teweeg heeft gebracht. Binnen de platformsamenleving zijn grondwaarden zoals die in dit preadvies zijn beschreven uiteraard niet minder belangrijk. Voor de toekomst zal het dan ook vooral een belangrijke uitdaging en opdracht zijn om in deze economie de grondrechten in het oog te blijven houden en ze zo goed mogelijk te respecteren en te beschermen.

6. Literatuur

ACM 2017

ACM, *Online reviews gereviewed*, Eindrapportage 2017, https://www.acm.nl/sites/default/files/old_publication/publicaties/17217_eindrapportage-acm-verkenning-online-reviews-10052017.pdf.

Alemanno & Spina 2014

A. Alemanno & A. Spina, 'Nudging legally: On the checks and balances of behavioral regulation', *International Journal of Constitutional Law* 2014, afl. 2, p. 429-456.

Alexy 2002

R. Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, Oxford: Oxford University Press 2002.

Aloisi 2016

A. Aloisi, 'Commoditized Workers: Case Study Research on Labor Law Issues Arising from a Set of On-Demand/Gig Economy Platforms', *Comparative Labour Law and Policy Journal* 2016, p. 653-690.

Altman 2015

A. Altman, 'Discrimination', in: E.N. Zalta (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (online, bijgewerkt 2015, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/discrimination/>).

Avbelj 2018

M. Avbelj, 'Human Rights Inflation in the European Union', in: L. Violini & A. Baraggia (red.), *The Fragmented Landscape of Fundamental Rights Protection in Europe*, Cheltenham: Edward Elgar 2018, p. 7-24.

Balaji, Khong & Chong 2017

M.S. Balaji, K.W. Khong & A.Y.L. Chong, 'Determinants of Negative Word-of-Mouth Communication Using Social Networking Sites', *Information & Management* 2016, afl. 4, p. 528-540.

Bar-Gill 2018

O. Bar-Gill, 'Algorithmic Price Discrimination: When Demand Is a Function of Both Preferences and (Mis)Perceptions', Harvard Public Law Working Paper No. 18-32 (2018), <https://ssrn.com/abstract=3184533>.

Barkhuysen, Gerards & Van Emmerik 2009

T. Barkhuysen, J.H. Gerards & M.L. Van Emmerik, *De toegang tot de rechter en een eerlijk proces in de Grondwet? Behoeft de Nederlandse Grondwet aanvulling met een recht op toegang tot de rechter en een eerlijk proces?*, Voorstudie Staatscommissie Grondwet, Deventer: Kluwer 2009.

Barzilay & Ben-David 2017

A.R. Barzilay & A. Ben-David, 'Platform Inequality: Gender in the Gig Economy', *Seton Hall Law Journal* 2017, afl. 2, p. 393-431.

Bauw 2011

E. Bauw, 'De keuze voor arbitrage of bindend advies en de "vermarkting" van de civiele geschillenbeslechting', *Tijdschrift voor Consumentenrecht en Handelspraktijk* 2011, afl. 5, p. 192-196.

Bauw 2018

E. Bauw, 'Geschillen als handelswaar', *Ars Aequi* 2018, afl. 11, p. 890-894.

Bauw e.a. 2018

E. Bauw, C.C. de Kluiver, M.A. Simon Thomas & W. van der Woude, *Rechtsstatelijke waarborging van buitengerechtelijke geschiloplossing*, Amsterdam: Boom juridisch 2018.

Benn 1967

S.I. Benn, 'Egalitarianism and the Equal Consideration of Interests', in: J.R. Pennock & J.W. Chapman (red.), *Nomos IX: Equality*, New York: Atherton Press 1967, p. 61-78; herdrukt in: L.P. Pojman & R. Westmoreland, *Equality. Selected Readings*, Oxford: Oxford University Press 1997, p. 112-120.

Bennaars 2018

J.H. Bennaars, 'Is platformwerk een bedreiging of een kans voor het arbeidsrecht? Het antwoord is ja', *ArbeidsRecht* 2018, afl. 6/7, p. 8-14.

Bex e.a. 2018

P. Bex e.a., *De klus- en deeleconomie als aanleiding voor het moderniseren van regelgeving*, SRA Consulting, 29 oktober 2018, *Kamerstukken II 2018/19*, 33 009, 65, bijlage.

Biard 2019

A. Biard, 'Impact of Directive 2013/11/EU on Consumer ADR Quality: Evidence from France and the UK', *Journal of Consumer Policy* 2019, afl. 1, p. 109-147.

Bovens 1998

M. Bovens, 'Hebben rechtspersonen morele plichten en fundamentele rechten?', *Ars Aequi* 1998, afl. 7/8, p. 651-659.

Brems 2017

E. Brems, 'The "Logics" of Procedural-Type Review by Supranational Courts Deciding Fundamental Rights Cases', in: J.H. Gerards & E. Brems (red.), *Procedural Review in European Fundamental Rights Cases*, Cambridge: Cambridge University Press 2017, p. 17-39.

Burbergs 2013

M. Burbergs, 'How the Right to Respect for Private and Family Life, Home and Correspondence Became the Nursery in Which New Rights are Born', in: E. Brems & J.H. Gerards (red.), *Shaping Rights in the ECHR: The Role of the European Court of Human Rights in Determining the Scope of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press 2013, p. 315-329.

Burkens 1989

M.C. Burkens, *Algemene leerstukken van grondrechten naar Nederlands constitutioneel recht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989.

Burri & Heeger-Hertter 2018

S. Burri & S. Heeger-Hertter, 'Discriminatie in de platformeconomie juridisch bestrijden: geen eenvoudige zaak', *Ars Aequi* 2018, p. 1000-1008.

Calders & Žliobaitė 2012

T. Calders & I. Žliobaitė, 'Why Unbiased Computational Processes Can Lead to Discriminative Decision Procedures', in: B. Custers, T. Calders, B. Schermer & T. Zarsky, *Discrimination and Privacy in the Information Society*, Springer 2012, p. 43-57.

Cansoy & Schor 2016

M. Cansoy & J.B. Schor, 'Who Gets to Share in the Sharing Economy: Racial Discrimination on Airbnb', ongepubliceerd working paper, Boston College 2016, https://www.bc.edu/content/dam/files/schools/cas_sites/sociology/pdf/SharingEconomy.pdf.

Cauffman & Smits 2016

C. Cauffman & J. Smits, 'The Sharing Economy and the Law. Food for European Lawyers', *Maastricht Journal on European and Comparative Law* 2016, afl. 6, p. 903-907.

CEPEJ 2018

European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *European Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their enforcement*, 31e CEPEJ-plenaire vergadering, Straatsburg, 3-4 december 2018.

Citron & Pasquale 2014

D.K. Citron & F. Pasquale, 'The Scored Society: Due Process for Automated Predictions', *Washington Law Review* 2014, afl. 1, p. 1-33.

Clément 2018

D. Clément, 'Human rights or social justice? The problem of rights inflation', *The International Journal of Human Rights* 2018, afl. 2, p. 155-169.

Coenraad & Ingelse 2017

L.M. Coenraad & P. Ingelse, 'Afscheid van de klassieke civiele procedure? Vernieuwen + behouden = versterken', in: *Afscheid van de klassieke procedure?*, Preadviezen NJV 2017, Deventer: Wolters Kluwer 2017, p. 13-138.

Condlin 2017

R.J. Condlin, 'Online Dispute Resolution: Stinky, Repugnant, or Drab', *Cardozo Journal of Conflict Resolution* 2017, p. 717-758.

Cortés 2016a

P. Cortés, 'Introduction', in: P. Cortés (red.), *The New Regulatory Framework for Consumer Dispute Resolution*, Oxford: Oxford University Press 2016, p. 1-14.

Cortés 2016b

P. Cortés, 'The New Landscape of Consumer Redress. The European Directive on Consumer Alternative Dispute Resolution and the Regulation on Online Dispute Resolution', in: P. Cortés (red.), *The New Regulatory Framework for Consumer Dispute Resolution*, Oxford: Oxford University Press 2016, p. 17-40.

Couldry & Mejias 2018

N. Couldry & U.A. Mejias, 'Data Colonialism: Rethinking Big Data's Relation to the Contemporary Subject', *Television & New Media* 2018, p. 1-4.

CRvdM 2019

College voor de Rechten van de Mens, *Toegang tot het recht. Jaarlijkse rapportage mensenrechten in Nederland 2018*, Utrecht: CRvdM 2019.

Custers 2017

B. Custers, 'Big data en big data-technologie', in: P.H. Blok (red.), *Big data en het recht: een overzicht van het juridisch kader voor big data-toepassingen in de private sector*, Den Haag: Sdu 2017, p. 17-35.

Daunorienė e.a. 2015

A. Daunorienė, A. Drakšaitė, V. Snieškac & G. Valodkienė, 'Evaluating Sustainability of Sharing Economy Business Models', *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 2015, p. 836-841.

Davidson & Infranca 2016

N.M. Davidson & J.J. Infranca, 'The Sharing Economy as an Urban Phenomenon', *Yale Law & Policy Review* 2016, afl. 2, p. 215-279.

De Hert, Lammerant & Blok 2017

P. de Hert, H. Lammerant & P.H. Blok, 'Big data en gelijke behandeling', in: P.H. Blok (red.), *Big data en het recht: een overzicht van het juridisch kader voor big data-toepassingen in de private sector*, Den Haag: Sdu 2017, p. 115-134.

De Schutter & Tulkens 2008

O. De Schutter & F. Tulkens, 'Rights in Conflict: the European Court of Human Rights as a Pragmatic Institution', in: E. Brems (red.), *Conflicts between Fundamental Rights*, Antwerpen/Oxford/Portland: Intersentia 2008, p. 169-216.

De Stefano 2016

V. De Stefano, 'The Rise of the Just-in-Time Workforce: On-Demand Work, Crowdwork, and Labor Protection in the Gig-Economy', *Comparative Labour Law and Policy Journal* 2016, p. 471.

Van Dijck, Poell & De Waal 2016

J. van Dijck, T. Poell & M. de Waal, *De Platformsamenleving. Strijd om publieke waarden in een online wereld*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2016.

Van Dijck, Poell & De Waal 2018

J. van Dijck, T. Poell & M. de Waal, *The Platform Society. Public Values in a Connective World*, Oxford: Oxford University Press 2018.

Dillahunt & Malone 2015

T.R. Dillahunt & A.R. Malone, 'The promise of the sharing economy among disadvantaged communities', in: *Proceedings of the 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems*, New York: ACM 2015, p. 2285-2294.

Dølvik & Jesnes 2017

J.E. Dølvik & K. Jesnes, *Nordic Labour Markets and the Sharing Economy – Report from a Pilot Project*, Nordic Council of Ministers 2017.

Doménech-Pascual 2016

G. Doménech-Pascual, 'Sharing Economy and Regulatory Strategies towards Legal Change', *European Journal of Risk Regulation* 2016, afl. 4, p. 717-727.

Van Duin 2018

A. van Duin, 'E-Court en "robotrechtspraak": efficiëntie ten koste van rechtsbescherming', Sdu-blog 5 februari 2018, <https://www.sdu.nl/blog/e-court-en-robotrechtspraak-efficientie-ten-koste-van-rechtsbescherming.html>.

Dworkin 1977

R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Londen: Duckworth 1978.

Edelman, Luca & Svirsky 2016

B. Edelman, M. Luca & D. Svirsky, 'Racial Discrimination in the Sharing Economy: Evidence from a Field Experiment', Harvard Business School Working Paper 16-069, 2016, <https://ssrn.com/abstract=2701902>.

Van Eijk e.a. 2015

N. van Eijk e.a., *Digital platforms: An analytical framework for identifying and evaluating policy options*, Den Haag: TNO 2015.

Van den Eijnden 2020

P.M. van den Eijnden, 'Artikel 6. Onafhankelijk en onpartijdig gerecht', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM. Deel I*, Den Haag: Sdu 2020.

Emberland 2006

M. Emberland, *The Human Rights of Companies: Exploring the Structure of ECHR Protection*, Oxford: Oxford University Press 2006.

Van Est & Gerritsen 2017

R. van Est & J. Gerritsen (m.m.v. L. Kool), *Human rights in the robot age. Challenges arising from the use of robotics, artificial intelligence, and virtual and augmented reality*, Den Haag: Rathenau Instituut 2017.

Evans 2001

C. Evans, *Freedom of Religion under the European Convention of Human Rights*, Oxford: Oxford University Press 2001.

Europese Commissie 2016

Europese Commissie, *Een Europese agenda voor de deeleconomie*, COM(2016)356 def.

Europese Commissie 2017

Europese Commissie, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the functioning of the European Online Dispute Resolution platform established under Regulation (EU) No 524/2013 on online dispute resolution for consumer disputes*, COM(2017)744 def., https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/first_report_on_the_functioning_of_the_odr_platform.pdf.

Europese Commissie 2018

Europese Commissie, *Functioning of the European ODR Platform. Statistics 2nd year*, december 2018, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2nd_report_on_the_functioning_of_the_odr_platform_3.pdf.

Flash Eurobarometer 2018

Flash Eurobarometer, *The use of the collaborative economy. Report*, Flash Eurobarometer 467, TNS Political and Social, Europese Commissie, oktober 2018.

Fogg 2003

B.J. Fogg, *Persuasive technology: Using computers to change what we think and do*, San Francisco: Morgan Kaufmann Publishers 2003.

Forder 2020

C. Forder, 'Artikel 8. Gezinsleven (omgangsrecht, ouderlijke macht, erfrecht, kinderopvoering)', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM. Deel I*, Den Haag: Sdu 2020.

Frenken 2016

K. Frenken, *Deeleconomie onder één noemer (oratie Utrecht)*, 2016.

Frenken e.a. 2017

K. Frenken, A. van Waes, M. Smink & R. van Est, *Eerlijk delen: waarborgen van publieke belangen in de deeleconomie en de kluseconomie*, Den Haag: Rathenau Instituut 2017.

Frenken & Schor 2017

K. Frenken & J. Schor, 'Putting the sharing economy into perspective', *Environmental Innovation and Societal Transitions* 2017, p. 3-10.

Fura-Sandström 2007

E. Fura-Sandström, 'Business and Human Rights – Who Cares?', in: L. Caflish e.a. (red.), *Human Rights – Strasbourg Views / Droits de l'Homme – Regards de Strasbourg. Liber Amicorum Luzius Wildhaber*, Kehl: N.P. Engel Verlag 2007, p. 159-176.

Gao 2017

W. Gao, 'The Success and Failure of Online Dispute Resolution', *Hong Kong Law Journal* 2017, p. 445-474.

Ge e.a. 2016

Y. Ge, G.R. Knittel, D. MacKenzie & S. Zoepf, 'Racial and gender discrimination in transportation network companies', NBER Working Paper No. 22776, 2016, <https://www.nber.org/papers/w22776>.

Gerards 2002

J.H. Gerards, *Rechterlijke toetsing aan het gelijkheidsbeginsel. Een rechtsvergelijkend onderzoek naar een algemeen toetsingsmodel*, Den Haag: Sdu 2002.

Gerards 2004

J.H. Gerards, 'Grondrechten en het recht op gelijke behandeling', in: R. Holtmaat (red.), *Gelijkheid en (andere) grondrechten*, Deventer: Kluwer 2004, p. 97-120.

Gerards 2008

J.H. Gerards, 'Gronden van discriminatie – de wenselijkheid van open en gesloten opsommingen', in: C. Bayart, S. Sottiaux & S. Van Drooghenbroeck (red.), *De nieuwe federale antidiscriminatie wetten – Les nouvelles lois luttant contre la discrimination*, Brugge: Die Keure/La Charte 2008, p. 129-170.

Gerards 2011

J.H. Gerards, *Het prisma van de grondrechten* (oratie Nijmegen), 2011.

Gerards 2013a

J.H. Gerards, 'De invloed van fundamentele rechten op het materiële recht – inleiding', in: J.H. Gerards & C. Sieburgh (red.), *De invloed van fundamentele rechten op het materiële recht*, Deventer: Kluwer 2013, p. 1-44.

Gerards 2013b

J.H. Gerards, 'Speaking of Equality', *Ars Aequi* 2013, p. 806-807.

Gerards e.a. 2013

J.H. Gerards (red.), *Grondrechten. De nationale, Europese en internationale dimensie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2013.

Gerards 2014

J.H. Gerards, 'Fundamentele rechten – een aparte categorie', in: M. Groenhuijsen, E. Hondius & A. Soeteman (red.), *Recht in geding*, Amsterdam: Boom Juridische uitgevers 2014, p. 35-47.

Gerards 2017a

J.H. Gerards, *Grondrechten onder spanning. Bescherming van fundamentele rechten in een complexe samenleving* (oratie Utrecht), 2017.

Gerards 2017b

J.H. Gerards, 'The Margin of Appreciation Doctrine, the Very Weighty Reasons Test and Grounds of Discrimination', in: M. Balboni (red.), *The principle of discrimination and the European Convention of Human Rights*, Napels: Editoriale Scientifica 2018, p. 27-62.

Gerards 2019

J.H. Gerards, *General Principles of the European Convention on Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press 2019.

Gerards 2020

J.H. Gerards, 'Artikel 10. Vrijheid van meningsuiting', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM. Deel 1*, Den Haag: Sdu 2020.

Gerards (te verschijnen)

J.H. Gerards, 'Core rights and the interaction of normative and analytical elements in human rights scholarship', in: M. Scheinin (red.), *Methods of Human Rights Research* (werktitel) (te verschijnen), <https://ssrn.com/abstract=3333627> of <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3333627>.

Gill-Pedro 2017

E. Gill-Pedro, 'Freedom to Conduct Business in EU Law: Freedom from Interference or Freedom from Domination?', *European Journal of Legal Studies* 2017, afl. 2, p. 103-134.

Glendon 1991

M.A. Glendon, *Rights Talk. The Impoverishment of Political Discourse*, New York: The Free Press 1991.

Göbel 2019

M. Göbel, *Human Dignity and the Ground of Human Rights. A Study in Moral Philosophy and Legal Practice* (diss. Utrecht), 2019.

Goes 2019

P. Goes, 'Tijdelijke woningverhuur door bewoners aan toeristen naar huidig en toekomstig recht. Toegespitst op de Amsterdamse situatie', *NJB* 2019, afl. 28, p. 2000-2009.

Graffin 2017

N. Graffin, '*Gäfgen v Germany*, the Use of Threats and the Punishment of Those Who Ill-treat During Police Questioning: A Reply to Steven Greer', *Human Rights Law Review* 2017, afl. 4, p. 681-699.

Greer 2011

S. Greer, 'Should Police Threats to Torture Suspects Always be Severely Punished? Reflections on the *Gäfgen* Case', *Human Rights Law Review* 2011, afl. 1, p. 67-88.

Greer 2015

S. Greer, 'Is the prohibition against torture, cruel, inhuman or degrading treatment really "absolute" in international human rights law?', *Human Rights Law Review* 2015, afl. 1, p. 101-137.

Greer 2018

S. Greer, 'Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really "Absolute" in International Human Rights Law? A Reply to Graffin and Mavronicola', *Human Rights Law Review* 2018, afl. 2, p. 297-307.

Greer, Gerards & Slowe 2018

S. Greer, J.H. Gerards & R. Slowe, *Human Rights in the Council of Europe and the European Union: Achievements, Trends and Challenges*, Cambridge: Cambridge University Press 2018.

De Groen & Maselli 2016

W.P. de Groen & I. Maselli, *The Impact of the Collaborative Economy on the Labour Market*, Centre for European Policy Studies Special Report 2016.

Grootelaar 2018

H.A.M. Grootelaar, *Interacting with Procedural Justice in Courts* (diss. Utrecht), 2018.

Hannum 2016

H. Hannum, 'Reinvigorating Human Rights for the Twenty-First Century', *Human Rights Law Review* 2016, afl. 3, p. 409-451.

Hansen & Jespersen 2013

P.G. Hansen & A.M. Jespersen, 'Nudge and the Manipulation of Choice. A Framework for the Responsible Use of the Nudge Approach to Behaviour Change in Public Policy', *European Journal of Risk Regulation* 2013, afl. 1, p. 3-28.

Hatzopoulos 2018

V. Hatzopoulos, *The Collaborative Economy and EU Law*, Oxford: Hart 2018.

Hatzopoulos & Roma 2017

V. Hatzopoulos & S. Roma, 'Caring for sharing? The collaborative economy under EU law', *Common Market Law Review* 2017, afl. 1, p. 81-127.

Hildebrandt 2015

M. Hildebrandt, *Smart Technologies and the End(s) of Law. Novel Entanglements of Law and Technology*, Cheltenham: Edward Elgar 2015.

Hildebrandt 2019

M. Hildebrandt, 'De soeverein is niet thuis. Self-Sovereign Identity (SSI) en Attribute Based Credentials (ABC)', *Ars Aequi* 2019, afl. 7/8, p. 546-559.

Jacquemard & Van Est 2018

T. Jacquemard & R. van Est, 'Zeldzame goede zetjes: het gebruik van digitale beïnvloedingstechnieken door bedrijven', *Christen-Democratische Verkenningen* 2018, afl. 3, p. 55-60.

Janssen 2003

H.L. Janssen, *Constitutionele interpretatie. Een rechtsvergelijkend onderzoek naar de vaststelling van de reikwijdte van het recht op persoonlijkheid*, Den Haag: Sdu 2003.

Julicher e.a. 2019

M. Julicher e.a., 'Protection of the EU Charter for Private Legal Entities and Public Authorities? The Personal Scope of Fundamental Rights within Europe Compared', *Utrecht Law Review* 2019, afl. 1, p. 1-25.

Van Keulen e.a. 2018

I. van Keulen, I. Korthagen, P. Diederren & P. van Boheemen, *Digitalisering van het nieuws. Online nieuwsgedrag, desinformatie en personalisatie in Nederland*, Den Haag: Rathenau Instituut 2018.

King & Forder 2016

N.J. King & J. Forder, 'Data analytics and consumer profiling: Finding appropriate privacy principles for discovered data', *Computer Law & Security Review* 2016, afl. 5, p. 696-714.

Kleinberg e.a. 2019

J. Kleinberg, J. Ludwig, S. Mullainathan & C.R. Sunstein, 'Discrimination in the Age of Algorithms', ongepubliceerd paper 2019, <https://arxiv.org/abs/1902.03731>.

Kool e.a. 2017

L. Kool, J. Timmer, L. Royakkers & R. van Est, *Opwaarderen. Borgen van publieke waarden in de digitale samenleving*, Den Haag: Rathenau Instituut 2017.

Koolhoven 2015a

R. Koolhoven, 'Het platform in de deeleconomie: elektronisch prikbord of bemiddelaar?', *WPNR* 2015, afl. 7085, p. 991-992.

Koolhoven 2015b

R. Koolhoven, 'Kwalificatie en rechtspluralisme in "de deeleconomie"', *Maandblad voor Vermogensrecht* 2015, afl. 6, p. 186-193.

Koopman, Mitchell & Thierer 2015

C. Koopman, M.D. Mitchell & A.D. Thierer, 'The Sharing Economy and Consumer Protection Regulation: The Case for Policy Change', *Journal of Business, Entrepreneurship & the Law* 2015, afl. 2, p. 529-545.

Koops e.a. 2017

B.J. Koops e.a., 'A Typology of Privacy', *University of Pennsylvania International Law Review* 2017, afl. 2, p. 483-575.

Koops 2019

B.J. Koops, 'Privacyconcepten voor de 21^e eeuw', *Ars Aequi* 2019, afl. 7/8, p. 532-544.

Kranenborg & Verhey 2018

H. Kranenborg & L.F.M. Verhey, *De Algemene Verordening Gegevensbescherming in Europees en Nederlands perspectief*, Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Kruit & Ouwehand 2018

P. Kruit & M. Ouwehand, 'Platformarbeid: de ene platformwerk(nem)er is de andere niet', *TRA* 2018, afl. 7/8, p. 14-21.

Ladegaard 2018

I. Ladegaard, 'Hosting the Comfortably Exotic: Cosmopolitan Aspirations in the Sharing Economy', *The Sociological Review* 2018, afl. 2, p. 381-400.

Lammerant, Blok & De Hert 2018

H. Lammerant, P. Blok & P. de Hert, 'Big data besluitvormingsprocessen en sluipwegen van discriminatie', *Nederlands Tijdschrift voor Mensenrechten* | *NJCM-Bulletin* 2018, afl. 1, p. 3-24.

Leighton 2016

P. Leighton, 'Professional self-employment, new power and the sharing economy: Some cautionary tales from Uber', *Journal of Management and Organization* 2016, afl. 6, p. 859-874.

Leijten 2018

I. Leijten, *Core Socio-Economic Rights and the European Court of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press 2018.

Leong & Belzer 2017

N. Leong & A. Belzer, 'The New Public Accommodations: Race Discrimination in the Platform Economy', *Georgetown Law Journal* 2017, p. 1271-1322.

Lenz 2016

R. Lenz, 'Peer-to-Peer Lending: Opportunities and Risks', *European Journal of Risk Regulation* 2016, afl. 4, p. 688-700.

Loof & Klaassen 2020

J.P. Loof & M. Klaassen, 'Artikel 3. Verbod van foltering en onmenselijke en vernederende behandeling', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM. Deel I*, Den Haag: Sdu 2020.

Mavronicola 2012

N. Mavronicola, 'What is an "absolute" right? Deciphering Absoluteness in the Context of Article 3 of the European Convention on Human Rights', *Human Rights Law Review* 2012, afl. 4, p. 723-758.

Mavronicola 2017

N. Mavronicola, 'Is the Prohibition Against Torture and Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Absolute in International Human Rights Law? A Reply to Steven Greer', *Human Rights Law Review* 2017, afl. 3, p. 479-498.

Moerel & Prins 2016

L. Moerel & J.E.J. Prins, 'Privacy voor de homo digitalis', in: *Homo Digitalis* (Handelingen NJV 2016), Deventer: Kluwer 2016, p. 9-136.

Moerel & Van der Wolk 2017

L. Moerel & A. van der Wolk, 'Big data en het gegevensbeschermingsrecht', in: P.H. Blok (red.), *Big data en het recht: een overzicht van het juridisch kader voor big data-toepassingen in de private sector*, Den Haag: Sdu 2017, p. 37-71.

Natour 2016

F. Natour, 'Respecting Human Rights in the On-Demand Economy: Closing the New Governance Gap', *Business and Human Rights Journal* 2016, afl. 2, p. 315-320.

Nehmelman 2002

R. Nehmelman, *Algemeen persoonlijkheidsrecht. Een rechtsvergelijkende studie naar het algemeen persoonlijkheidsrecht in Duitsland en Nederland*, Deventer: Kluwer 2002.

Nickel 2007

J.W. Nickel, *Making Sense of Human Rights*, Malden: Blackwell 2007.

Nieuwenhuis 2013

A. Nieuwenhuis, 'Vrijheid van meningsuiting', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Grondrechten. De nationale, Europese en internationale dimensie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2013, p. 71-104.

Örücü 1986

E. Örücü, 'The Core of Rights and Freedoms: the Limit of Limits', in: T. Campbell e.a. (red.), *Human Rights. From Rhetoric to Reality*, Oxford: Basil Blackwell 1986, p. 37-59.

Den Ouden, Boogaard & Driessen 2019

W. den Ouden, G. Boogaard & E.M.M.A. Driessen, *Right to Challenge. Een studie naar de mogelijkheden voor een algemene regeling voor het 'Right to Challenge' en andere burgerinitiatieven in Nederland*, Leiden: Universiteit Leiden 2019.

Pesole e.a. 2018

A. Pesole e.a., *Platform Workers in Europe. Evidence from the COLLEEM Survey*, JRC Science for Policy Report, Europese Commissie 2018.

Poort & Zuiderveen Borgesius 2019

J. Poort & F. Zuiderveen Borgesius, 'Prijdiscriminatie, privacy, en publieke opinie', *Ars Aequi* 2019, afl. 7/8, p. 580-590.

Posner 2014

E.A. Posner, *The Twilight of International Human Rights Law*, Oxford: Oxford University Press 2014.

Prins & Van der Roest 2018

C. Prins & J. van der Roest, 'AI en de rechtspraak', *NJB* 2018, afl. 4, p. 260-268.

Puschmann & Alt 2016

T. Puschmann & R. Alt, 'Sharing economy', *Business Information Systems Engineering* 2016, afl. 1, p. 93-99.

Ranchordas 2016a

S. Ranchordas, 'Regels voor de digitale deeleconomie, oftewel "uber-regulering"', *RegelMaat* 2016, afl. 2, p. 102-116.

Ranchordas 2016b

S. Ranchordas, 'The Risks and Opportunities of the Sharing Economy', *European Journal of Risk Regulation* 2016, p. 650.

Ranchordas 2018a

S. Ranchordas, 'Online Reputation and Regulation of Information in the Platform Economy', *Critical Analysis of Law* 2018, afl. 1, p. 127-147.

Ranchordas 2018b

S. Ranchordas, 'P2P-netwerken, deeleconomie en blockchain: de vergunning is dood, lang leve de vergunning!', *Ars Aequi* 2018, afl. 7/8, p. 654-663.

Ranchordas 2019a

S. Ranchordas, 'Public Values, Private Regulators: Between Regulation and Reputation in the Sharing Economy', *Law & Ethics of Human Rights* (te verschijnen).

Ranchordas 2019b

S. Ranchordas, 'Nudging Citizens through Technology in Smart Cities', *International Review of Law, Computers & Technology* (te verschijnen).

Ranzini e.a. 2017

G. Ranzini, M. Etter, C. Lutz & I. Vermeulen, 'Privacy in the Sharing Economy', ongepubliceerd paper 2017, <https://ssrn.com/abstract=2960942>.

Rathelot & Laounéan 2016

R. Rathelot & M. Laounéan, 'Let's Stay Together? Combating Discrimination on Airbnb', Global Perspective Series: Paper 9, 2016, www.smf.co.uk/wp-content/uploads/2016/12/Social-Market-Foundation-SMF-CAGE-Combating-discrimination-on-Airbnb-FINAL.pdf.

Raven 2018

R. Raven, *Transities in de experimentele stad* (oratie Utrecht), 2018.

Rawls 1971

J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass: Belknap Press 1971; deels herdrukt in: L.P. Pojman & R. Westmoreland, *Equality. Selected Readings*, Oxford: Oxford University Press 1997, p. 183-190.

Roessler 2018

B. Roessler, 'Three Dimensions of Privacy', in: B. van der Sloot & A. de Groot (red.), *The Handbook of Privacy Studies. An Interdisciplinary Introduction*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2018, p. 137-141.

Rogers 2015

B. Rogers, 'The Social Costs of Uber', *University of Chicago Law Review Dialogue* 2015, afl. 1, p. 85-102.

Rühl 2015

G. Rühl, 'Alternative and Online Dispute Resolution for Cross-Border Consumer Contracts: a Critical Evaluation of the European Legislature's Recent Efforts to Boost Competitiveness and Growth in the Internal Market', *Journal of Consumer Policy* 2015, afl. 4, p. 431-456.

Sandvig e.a. 2014

C. Sandvig e.a., 'Auditing Algorithms: Research Methods for Detecting Discrimination on Internet Platforms', ongepubliceerd paper 2014, <https://pdfs.semanticscholar.org/b722/7cbd34766655dea10d0437ab10df3a127396.pdf>.

Van Sasse van Ysselt 2017

P. van Sasse van Ysselt, *Realisering van grondrechten. De rechtsplicht van de overheid tot de verwekelijking van grondrechten bij botsende rationaliteiten en belangen in een rechtspolitieke context*, (diss. Amsterdam VU), 2017.

Schermer 2011

B. Schermer, 'The limits of privacy in automated profiling and data mining', *Computer Law & Security Review* 2011, afl. 1, p. 45-52.

Schiek 2007

D. Schiek, 'Indirect Discrimination', in: M. Bell, D. Schiek & L. Waddington (red.), *Cases, Materials and Text on National, Supranational and International Non-Discrimination Law*, Oxford: Hart Legal Publishers 2007, p. 323-475.

Schmidt 2017

F.A. Schmidt, *Digital Labour Markets in the Platform Economy. Mapping the Political Challenges of Crowd Work and Gig Work*, Friedrich Ebert Stiftung 2017.

Schoenbaum 2016

N. Schoenbaum, 'Gender and the Sharing Economy', *Fordham Urban Law Journal* 2016, afl. 4, p. 1-48.

Scholtz 2016

T. Scholtz, *Platform Cooperativism. Challenging the Corporate Sharing Economy*, New York: Rosa Luxemburg Stiftung 2016.

Schor 2014

J. Schor, 'Debating the sharing economy', *Great Transition Initiative*, oktober 2014, <https://www.greattransition.org/publication/debating-the-sharing-economy>.

Schor 2017

J. Schor, 'Does the sharing economy increase inequality within the eighty percent? Findings from a qualitative study of platform providers', *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 2017, afl. 2, p. 263-279.

Sela 2017

A. Sela, 'The Effect of Online Technologies on Dispute Resolution System Design: Antecedents, Current Trends, and Future Directions', *Lewis & Clark Law Review* 2017, afl. 3, p. 635-684.

ShareNL 2015

ShareNL, *Innoveren in de deeleconomie: Een inventarisatie van kansen en belemmeringen die innovatieve investeringen in de deeleconomie, op het gebied van groene groei, (on)mogelijk maken*, november 2015, <http://www.ruimteinregels.nl/wp-content/uploads/2016/05/Rapport-Innoveren-in-de-deeleconomie.pdf>.

Van der Sloot 2017

B. van der Sloot, *Privacy as Virtue. Moving Beyond the Individual in the Age of Big Data*, Antwerpen: Intersentia 2017.

Van der Sloot 2018

B. van der Sloot, 'Privacy from a legal perspective', in: B. van der Sloot & A. de Groot (red.), *The Handbook of Privacy Studies. An Interdisciplinary Introduction*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2018, p. 63-136.

Smet 2010

S. Smet, 'Freedom of Expression and the Right to Reputation: Human Rights in Conflict', *American University International Law Review* 2010, afl. 1, p. 183-236.

Smet 2013

S. Smet, 'Conflicts between Absolute Rights: A Reply to Steven Greer', *Human Rights Law Review* 2013, afl. 3, p. 469-498.

Smet 2020

S. Smet, 'Artikel 8. Naamrecht, eer en goede naam, reputatie', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM. Deel I*, Den Haag: Sdu 2020.

Smink e.a. 2018

M. Smink e.a., 'Een eerlijke klusseneconomie', *Beleid en Maatschappij* 2018, afl. 2, p. 199-207.

Sociaal Werk Nederland/LOSR 2018

Sociaal Werk Nederland/LOSR (2018), *Rechtspraak op bestelling? Stop commerciële rechtspraak*, Utrecht, januari 2018.

Solove 2006

D.J. Solove, 'A Taxonomy of Privacy', *University of Pennsylvania Law Review* 2006, afl. 3, p. 477-564.

Spiegelberg 1969

H. Spiegelberg, 'A Defense of Human Equality', in: W.T. Blackstone (red.), *The Concept of Equality*, Minneapolis: Burgess 1969, p. 44-64.

Spronken 2018

T. Spronken, 'A court with no face and no place', *NJB* 2018, afl. 12.

Staatscommissie Grondwet 2010

Staatscommissie Grondwet, *Rapport Staatscommissie Grondwet*, Den Haag, november 2010, *Kamerstukken II 2010/11*, 31 570, 17, bijlage.

Tadelis 2016

S. Tadelis, 'Reputation and Feedback Systems in Online Platform Markets', *Annual Review of Economics* 2016, afl. 1, p. 321-340.

Thaler & Sunstein 2008

R. Thaler & C.R. Sunstein, *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*, New Haven: Yale University Press 2008.

Thierer e.a. 2016

A. Thierer, C. Koopman, A. Hobson & C. Kuiper, 'How the Internet, the Sharing Economy, and Reputational Feedback Mechanisms Solve the "Lemons Problem"', *University of Miami Law Review* 2016, afl. 3, p. 830-878.

Tjaden, Schwemmer & Khadjavi 2019

J.D. Tjaden, C. Schwemmer & M. Khadjavi, 'Ride with Me—Ethnic Discrimination, Social Markets, and the Sharing Economy', *European Sociological Review* 2018, afl. 4, p. 418-432.

Tjong Tjin Tai 2018

T.F.E. Tjong Tjin Tai, 'Platformen als uitdaging voor het privaatrecht', *WPNR* 2018, afl. 7214, p. 835-841.

Van der Schyff 2008

G. Van der Schyff, 'Cutting to the Core of Conflicting Rights: The Question of Inalienable Cores in Comparative Perspective', in: E. Brems (red.), *Conflicts between Fundamental Rights*, Antwerpen: Intersentia 2008, p. 131-147.

Vermeulen & Van Roosmalen 2018

B.P. Vermeulen & M. van Roosmalen, 'Chapter 13. Freedom of thought, conscience and religion', in: P. van Dijk & F. van Hoof e.a. (red.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen: Intersentia 2018, p. 735-763.

Vetzo, Gerards & Nehmelman 2018

M. Vetzo, J.H. Gerards & R. Nehmelman, *Algoritmes en grondrechten*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2018.

Vonk 2020

M. Vonk, 'Artikel 8. Privéleven: autonomie en menselijke waardigheid, fysieke integriteit, abortus en euthanasie, ivf-behandelingen, informed consent', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM. Deel I*, Den Haag: Sdu 2020.

De Vries 2018

K. de Vries, 'Chapter 12. Right to respect for private and family life', in: P. van Dijk & F. van Hoof e.a. (red.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen: Intersentia 2018, p. 667-733.

Wagner & Eidenmüller 2018

G. Wagner & H.G.M. Eidenmüller, 'Down by Algorithms? Siphoning Rents, Exploiting Biases and Shaping Preferences – The Dark Side of Personalized Transactions', *University of Chicago Law Review* 2019, p. 581-609.

Warren & Brandeis 1890

S.D. Warren & L. Brandeis, 'The Right to Privacy', *Harvard Law Review* 1890, afl. 5, p. 193-220.

Ter Weel e.a. 2017

B. ter Weel e.a., *De opkomst en groei van de kluseconomie in Nederland*, Amsterdam: SEO 2018.

Wellman 1999

C. Wellman, *The Proliferation of Rights. Moral Progress or Empty Rhetoric?*, Westview Press 1999.

Westen 1982

P. Westen, 'The Empty Idea of Equality', *Harvard Law Review* 1982, afl. 3, p. 537-596.

Westerman 2017

P. Westerman, 'Nudging en de paradox van de autonomie', *Ars Aequi* 2017, p. 582-590.

WRR 2016

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Big Data in een vrije en veilige samenleving* (rapport nr. 95), Den Haag: WRR 2016.

Zuiderveen Borgesius 2014

F.J. Zuiderveen Borgesius, *Improving privacy protection in the area of behavioural targeting*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2014.

Zuiderveen Borgesius e.a. 2016

F. Zuiderveen Borgesius e.a., 'Should we worry about filter bubbles?', *Internet Policy Review* 2016, afl. 1.

Zuiderveen Borgesius & Poort 2017

F.J. Zuiderveen Borgesius & J. Poort, 'Online Price Discrimination and EU Data Privacy Law', *Journal of Consumer Policy* 2017, afl. 3, p. 347-366.

